

HITLER

Peter Longerich

Hitler

Vertaald uit het Duits door Het Vertaalcollectief

'De uitgever ontving voor de publicatie van dit werk een vertaalsubsidie van het Goethe-Institut, dat wordt gefinancierd door het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Oorspronkelijke titel: *Hitler*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Siedler Verlag, 2015

© Peter Longerich, 2015

© Vertaling uit het Duits: Het Vertaalcollectief

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2016

© Omslagfoto: Ullstein Bild

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 488 3354 2

ISBN 978 90 488 3355 9 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding	9
Proloog: een nobody	16
Deel I: Het publieke zelf	63
1 Terug naar München: politiek ontwaken	65
2 De weg naar de partij	82
3 Hitler neemt de leiding	104
4 De mars naar de Hitler-putsch	123
5 Proces en stilteperiode	149
Deel II: Enscenering	175
1 Politieke comeback	177
2 Hitler als redenaar	201
3 Een nieuwe oriëntatie	212
4 Verovering van de massa	232
5 Strategieën	271
6 Voor de poorten van de macht	297
Deel III: Verovering	333
1 'Machtsgreep'	335
2 Eerste buitenlandpolitieke stappen	401
3 'Führer' en 'Volk'	417
4 Breuk met de internationale gemeenschap	431
5 Vestiging van de alleenheerschappij	444

Deel iv: Consolidatie	483
1 Binnenlandse crises	485
2 Eerste buitenlandpolitieke successen	498
3 De weg naar de Neurenbergse rassenwetten	510
4 Buitenlandpolitieke coup	526
5 'Binnen vier jaar klaar voor oorlog'	537
6 Kerkstrijd en cultuurpolitiek	574
7 Hitlers regime	602
 Deel v: Misleiding	 633
1 Buitenlandpolitieke heroriëntatie	635
2 Van de affaire-Blomberg-Fritsch tot de 'Anschluss'	652
3 Sudetencrisis	670
4 Na München	706
5 De oorlog begint	741
 Deel vi: Triomf	 787
1 Eerste oorlogsjaren	789
2 Verzet	816
3 De oorlog in het westen	835
4 Buitenlandpolitieke manoeuvres	856
5 Uitbreiding van de oorlog	873
6 Operatie Barbarossa	903
7 Escalatie van de Jodenvervolging	930
8 De wintercrisis van 1941-1942	946
9 Op het hoogtepunt van de macht	968
10 Hitlers imperium	1005
 Deel vii: Verval	 1025
1 Keerpunt van de oorlog en radicalisering	1027
2 Met de rug tegen de muur	1068
3 Voor de ondergang	1101
4 20 juli 1944	1112
5 Toevlucht tot de Totale Oorlog	1124
6 Het einde	1138

Balans	1155
Dankwoord	1176
Afkortingen	1177
Afbeeldingen	1183
Bibliografie	1184
Register	1269
Noten	1286

Inleiding

In de moderne geschiedenis is er waarschijnlijk geen enkele figuur geweest die in relatief korte tijd zóveel macht vergaarde, die deze macht zó excessief misbruikte en er daarna zó hardnekkig aan bleef vasthouden – tot aan het moment waarop zijn heerschappij ten koste van miljoenen mensenlevens volledig was ingestort. Hitler is daarmee een extreem voorbeeld van persoonlijkheidscultus en monsterlijk machtsmisbruik, een fenomeen dat het normale kader van de historische biografie overstijgt. Ook de door historici vaak aangevoerde tegenstelling tussen historische structuur en persoonlijkheid gaat in het geval van Hitler niet op. Want we hebben te maken met een heerser wiens politieke handelen niet binnen een bestaand, grondwettelijk kader en volgens de algemeen geaccepteerde spelregels van een politiek systeem plaatsvond, maar met iemand die dit kader sloopte en voor zichzelf nieuwe machtsstructuren schiep. Deze structuren waren onlosmakelijk met zijn persoon verbonden; sterker nog, zijn dictatuur was een uitzonderlijk voorbeeld van een persoonlijkheidscultus. Zonder Hitler zelf zijn de ‘structuren’ van zijn regime ondenkbaar, en zonder zijn machtsposities is Hitler niemand.

Toch kan het fenomeen van deze heerschappij niet alleen tot de persoon Hitler worden gereduceerd of door zijn levensloop ook maar bij benadering worden verklaard. Men zal voor een veel breder perspectief moeten kiezen en de geschiedenis van het hele tijdperk in ogenschouw moeten nemen: het fenomeen van het nationaalsocialisme en de oorzaken ervan, zijn worteling in de Duitse geschiedenis, de verhouding tussen ‘de Duitsers’ en Hitler, en nog veel meer. Een te zeer op de persoon gerichte interpretatie dreigt te verworden tot een beschrijving van een zeker hitlerisme, met uiteindelijk een bagatelliserende boodschap, terwijl een te alomvattende verklaring vanuit historische omstandigheden en

voorwaarden juist het tegenovergestelde gevaar oproept: dat Hitler als handelende figuur verloren gaat en tot niet meer dan een marionet van de omstandigheden wordt, tot een personage op wie de meest uiteenlopende eigentijdse stromingen geprojecteerd kunnen worden. Dat laatste zou betekenen dat we uitgerekend Hitler in zijn historische betekenis zouden marginaliseren en zijn persoonlijke verantwoordelijkheid in het historische proces zouden laten verdwijnen.

Hoe deze extreme machtsconcentratie in de handen van één enkele figuur te verklaren is vanuit de wisselwerking tussen externe omstandigheden en persoonlijk handelen, is dus het kernprobleem van elke Hitler-biografie. Enerzijds moeten daarin de krachten worden uitgelegd waardoor de persoon Hitler werd gedreven, anderzijds de historische krachten die hijzelf losmaakte.

In weerwil van wat zeer velen denken, is het naziregime nog bij lange na niet afdoende bestudeerd. Integendeel, het historisch onderzoek naar het nazisme, dat inmiddels talloze deelgebieden kent, brengt voortdurend nieuwe inzichten in de meest uiteenlopende aspecten van de nazibeweging en het naziregime aan het licht. Wanneer we een dwarsdoorsnede door dit nieuwe onderzoek maken, dan valt op dat Hitler op zeer verschillende politieke terreinen in veel grotere mate actief was dan tot nu toe werd aangenomen. De voorwaarden daarvoor schiep hij zelf: hij liet het traditionele machtsapparaat van de staat stukje bij beetje in losse onderdelen uiteenvallen, zorgde ervoor dat er geen nieuwe, overkoepelende machtsstructuren ontstonden en gaf daarentegen verstrekkende opdrachten aan personen die alleen aan hem verantwoording aflegden. Door deze consequent personalistische wijze van leidinggeven was hij in staat op zeer verschillende terreinen daadwerkelijk persoonlijk in te grijpen, iets waarvan hij in zijn dagelijkse sturing van het regime uitvoerig heeft gebruikgemaakt, zoals duidelijk blijkt uit het onderzoek van de afgelopen twintig jaar. Maar juist door de onoverzichtelijke structuur van deze heerschappij is er geen centrale, overkoepelende en alomvattende verzameling van bronnen met betrekking tot Hitlers machtsuitoefening voorhanden en wordt het caleidoscopische en vaak informele mozaïek van Hitlers beslissingspraktijk pas zichtbaar in talrijke deelonderzoeken; het wordt steeds duidelijker dat de dictator op een hele reeks van cruciale

politieke terreinen feitelijk de teugels in handen had en zich met zowel detailkwesties als het dagelijkse reilen en zeilen van de politiek bezighield, zij het op verschillende momenten, op verschillende terreinen en met wisselende intensiteit. In het navolgende zullen we dit aspect niet alleen beschrijven met betrekking tot de buitenlandpolitiek, maar in het bijzonder ook tot de Jodenvervolging en het nazibeleid voor ‘erfelijke gezondheid’, naast grondwettelijke kwesties, de herbewapening en de poging de economische consequenties ervan op te vangen, de kerk- en cultuurpolitiek, de propaganda en het complex van de partijleiding. Daarbij kwamen tijdens de oorlog nog het leidinggeven aan leger en de bewapening daarvan, en ook aspecten die voor het ‘thuisfront’ van belang waren, zoals de voedselbevoorrading of de inzet van vrouwelijke arbeiders.

In de loop der tijd schiep Hitler voor zichzelf een ongeken- de persoonlijke manoeuvreerruimte, en op enkele politieke gebieden zelfs een volstreekte autonomie van handelen. Hij alleen had de macht om over oorlog en vrede te beslissen, hij kon naar eigen goeddunken de fundamen- ten voor een ‘herordening’ van het Europese continent leggen en nam op grond van ‘rassenoverwegingen’ eenzijdige beslissingen over genocide en andere massamoorden. Maar de in de moderne Europese geschiedenis unieke manoeuvreerruimte voor deze dictator berustte wel op historische omstandigheden en was geenszins grenzeloos.

De voorwaarden voor Hitlers heerschappij waren vooral een extreemrechtse massabeweging als reactie op de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog, revolutie en het Verdrag van Versailles, en op de Grote Depressie en het onvermogen van de democratie om deze crisis tegen te gaan. Daarnaast moet het aanzienlijke potentieel aan nationalisme, autoritarisme, racisme, militarisme en revisionistische ideeën over de buitenlandpolitiek en een Duits koloniaal rijk binnen de Duitse samenleving en vooral binnen de elite worden genoemd, een potentieel dat door deze massabeweging aangesproken kon worden toen zij eenmaal aan de macht kwam. Tot de historische factoren die Hitlers opkomst hebben bevorderd, moet zeker ook de omstandigheid worden gerekend dat een tegenbeweging – allereerst binnen Duitsland zelf en daarna in Europees verband – volstrekt afwezig was of faalde. Zo wist Hitler in

1933 en 1934 in feite eerst in Duitsland en daarna, van 1938 tot 1941, ook in Europa 'schoon schip' te maken en het machtsvacuüm dat door het ineenstorten van de gevestigde orde ontstond, in hoge mate met zijn eigen ideeën op te vullen.

Hitler fungeerde niet alleen als 'katalysator' of 'medium' in deze historische processen,¹ los van zijn persoonlijkheid. Veeleer wist hij deze vorm te geven, op een zeer eigengereide en hoogst persoonlijke manier, waarbij hij de beschikbare krachten en energieën kanaliseerde, versterkte en bundelde, ongebruikte potentiële aanboorde en de zwakke kanten of passiviteit van zijn tegenstanders op nietsontziende wijze gebruikte om hen te vernietigen. Hoewel hij daarbij op tactische gronden soms terughoudend optrad, waren de prioriteiten van zijn politiek overduidelijk: vanaf het begin van zijn loopbaan stond daarin een volgens racistische gezichtspunten geordend 'Reich' centraal. Aan dat idee hield hij vijftwintig jaar lang hardnekkig vast. Ten aanzien van de buitengrenzen, de structuur en de levensduur van dit imperium, en over de middelen waarmee het bereikt moest worden, toonde hij zich echter zeer flexibel. Hitlers politiek kan daarom noch worden verklaard vanuit de structuur van een 'programma' of 'stappenplan', zoals een eerdere, 'intentionalistische' school van historici² dat heeft geprobeerd, noch vanuit het beeld van een onbegrensd opportunisme.³ Daarentegen gaat het erom een verklaring te vinden voor die bijzondere combinatie van absolute fixatie op een utopisch doel en een deels rücksichtslose flexibiliteit; dat laatste kon zo ver gaan dat middel en doel zelfs werden verwisseld. Daarbij komt niet zozeer een programmatisch of ideologisch denkend man naar voren, als wel een gewetenloos handelend politicus. Dit totaalbeeld moet worden aangevuld met het inzicht dat cruciale zwakke plekken in Hitlers politiek niet zijn terug te voeren op dwingende omstandigheden van buitenaf of op structurele zwakheden, maar op beslissingen die hij in weerwil van veel verzet en aanzienlijke tegenkrachten zelf doordrukte.

Maar Hitler stuitte ook op grenzen, allereerst in de kern van zijn binnenlandse politiek: bij zijn poging een totale eensgezindheid onder de bevolking te creëren en haar in te stellen op de bereidheid tot oorlogsvoering. Daarnaast stuitte hij op grenzen in zijn poging de *Rassenpolitik* onder brede lagen van de bevolking populair te maken, maar ook in

zijn radicaal antikerkelijke politiek. Ook tijdens de oorlog slaagde hij er niet in de tegenstrijdige ideeën van zijn politiek van bezettingen en bondgenootschappen tot een sluitend concept te maken, waarmee hij de hulpbronnen van het door hem beheerste gebied ten volle had kunnen benutten voor zijn oorlogsdoelen.

Wat waren de grondslagen waarop de ongekeerde hoeveelheid macht van deze dictator berustte? Het idee dat de heerschappij van Hitler bovenal een charismatisch verschijnsel was, dat zijn politiek dus in eerste instantie steunde op de enthousiaste instemming van de grote meerderheid van het Duitse volk en het resultaat was van een bovenmenselijke uitstraling, schiet wezenlijk tekort. Want de poging om hem als dé exponent van de verlangens en verwachtingen van 'de Duitsers' te karakteriseren, strookt niet met het feit dat de Duitse samenleving voor de machtsovername van de nazi's in twee kampen was verdeeld, een deling die ook onder het naziregime met moeite overbrugd kon worden. De onder de 'Führer' verenigde, saamhorige en nationaalsocialistische 'volksgemeenschap' blijkt vooral een propagandistische constructie te zijn geweest. Hitlers 'charisma' berustte niet op het feit dat de massa hem bovenmenselijke gaven toeschreef (of op het feit dat hij deze daadwerkelijk bezat), maar is – in een tijdperk van massamedia, bureaucratie en sociale controle – vooral het resultaat van een uitgekookte leiderschapscultus.

Dit inzicht heeft voor de opzet van dit boek weinig consequenties: het fenomeen Hitler wordt immers niet primair verklaard door maatschappelijke krachten en het stelsel van voorwaarden van het machtssysteem van de nazi's, zoals Ian Kershaw dat in zijn 'structuralistisch' opgezette biografie van Hitler heeft gedaan.⁴ Veeleer moeten we definitief afscheid nemen van het beeld van een man die in de schaduw van zijn eigen 'charisma' stond, die meer en meer vervreemd raakte van de werkelijkheid, die 'dingen op hun beloop' liet en zich grotendeels uit het politieke proces terugtrok – kortom, van het Hitler-beeld van een in veel opzichten 'zwakke dictator' zoals dat door Hans Mommsen kernachtig is samengevat.⁵ In plaats daarvan willen we ons op de autonoom handelende politicus Hitler richten. Ten tweede wordt de – vaak aangehaalde – massale identificatie van 'de Duitsers' met Hitlers politiek op haar merites getest.

En daarin ontstaat een ander beeld: gedurende het hele tijdperk van de dictatuur zien we zowel actieve ondersteuning en aanhang onder brede lagen van de bevolking als een aanzienlijk potentieel aan onbehagen en distantiëring. Dat Hitlers regime desondanks probleemloos functioneerde, is vooral terug te voeren – en dat wordt vaak onderschat – op de machtsinstrumenten van de dictatuur. Naast het repressieapparaat moet in dat verband de kleinschalige sociale controle op *Volksgenossen* door partijleden worden genoemd, en ook de controle door de nazi's op de 'openbaarheid'.

Biografieën over politici die complexe machtsapparaten aanvoeren en beheersen, leveren naast biografische bijzonderheden ook inzichten op in de details van machtsstructuren en beslissingsprocessen, vooral wanneer deze, zoals in dit geval, in hoge mate door de hoofdpersoon worden vormgegeven. Daarbij wordt duidelijk dat Hitler door zijn aanwezigheid op verschillende politieke terreinen telkens weer in staat was om complexe en vastgelopen situaties door onverwacht 'tromgeroffel' naar zijn hand te zetten. Sterker nog, door te kiezen voor een geschiedenis van de nazidictatuur vanuit het gezichtspunt van de man die aan het hoofd van dit complex stond, worden de verbanden tussen de afzonderlijke politieke terreinen van het zogenaamde 'Derde Rijk' zichtbaar, waardoor we in de gelegenheid zijn de uiteenlopende betogen van specialistische historici weer tot één overzichtelijk en op een chronologische hoofdas gericht beeld te smeden. En zo ontstaat uit de levensgeschiedenis van Hitler een geschiedenis van zijn regime.

Joachim Fests stelling dat Hitler in wezen een 'onpersoon' is geweest,⁶ is kenmerkend voor de wijdverbreide neiging van historici om Hitler niet op een 'menselijk' vlak te benaderen. Deze biografie stoelt daarentegen op het uitgangspunt dat Hitler, zoals ieder mens, een persoonlijkheid had, dat we in die persoonlijkheid bepaalde constanten, ontwikkelingslijnen en breuken kunnen aanwijzen die we kunnen beschrijven en analyseren, en dat deze analyse van zijn persoonlijkheid kan worden aangewend voor een verklaring van zijn politieke carrière. Dit persoonlijke element speelde niet alleen bij belangrijke beslissingen een niet te onderschatten rol, maar was in het algemeen medebepalend voor zijn politiek. Zo moeten de diep in zijn persoonlijkheid verankerde hang

naar megalomane plannen en projecten, maar ook zijn onvermogen om vernederingen en nederlagen te accepteren, samen met de daaruit voortkomende reflex om op eventuele hindernissen en tegenstand te reageren met vernietigingsstrategieën, een fatale invloed hebben gehad op het gedrag van deze dictator met een absolute macht. Als het om Hitlers machtsuitoefening gaat, moet dit aspect telkens worden meegewogen, zonder daarbij Hitlers beslissingsprocessen en beleid tot louter persoonlijke factoren te beperken. Hitlers psyche, gevoelsleven, zijn lichamelijke bestaan, zijn omgang met anderen... Al deze aspecten kunnen geen vervanging zijn voor de analyse van complexe historische omstandigheden, en evenmin kunnen ze op voyeuristische wijze in een apart hoofdstukje 'Hitler privé' worden weggezet. Het gaat er veeleer om deze aspecten als integraal bestanddeel van zijn persoonlijkheid te beschouwen en ze, daar waar dat zinvol is, in het totaalbeeld mee te wegen.⁷

Hitler zelf heeft met zijn autobiografische boek *Mein Kampf* daarna met behulp van het propaganda-apparaat van de nazi's voor een aanzienlijke stilering en manipulatie van zijn eigen levensloop gezorgd. Zo beschreef Hitler zijn jaren voor de Eerste Wereldoorlog als een tijd van zelfreflectie waarin hij de basis voor zijn latere politieke carrière legde; in de interpretaties van na de Tweede Wereldoorlog werd deze lezing veelal omgedraaid tot het leven van een mislukte jongeman die zich in het bekrompen en provinciale Linz, in de achterbuurten van Wenen en in de cafés van München laafde aan de ressentimenten die hij in zijn latere politieke leven uitdroeg. Maar ook deze interpretatie gaat uit van een consequente en rechtlijnige ontwikkeling in Hitlers leven waarvoor eigenlijk geen bewijzen zijn. Hitlers latere en uitzonderlijke carrière – waarop we ons bij uitstek richten – kan niet worden verklaard vanuit de eerste dertig jaar van zijn leven. Daarom moeten we deze tijd zorgvuldig onderscheiden van latere duidingen en overdrijvingen. En dan wordt ook duidelijk dat het hier gaat om niets meer en niets minder dan de geschiedenis van een nobody.

Proloog: een nobody

Een genie – zo zag Adolf Hitler zichzelf en zo wilde hij door anderen gezien worden. Deze aanvankelijk miskende man zou dankzij zijn buitengewone gaven, wilskracht en onverstoorbaarheid toch de voor hem voorbestemde weg afleggen. In dat beeld stopte Hitler een aanzienlijk deel van zijn energie; het vormt het centrum van zijn zelfstilering, waaraan hij en zijn aanhangers zijn hele leven lang bleven schaven. Tot die inspanningen behoort ook Hitlers poging om zijn familiale achtergrond te verhullen en zijn kinderjaren en jeugd als een aankondiging van zijn latere rol als staatsman en ‘Führer’ voor te stellen. Hij had daarvoor goede redenen. Want als we Hitlers vroege levensjaren los zien van de latere ‘zingeving’ en ons op de – relatief schaarse – bronnen richten waarvan de authenticiteit vaststaat, dan ontstaat een heel ander beeld. De schets die aan de hand van deze feiten gemaakt kan worden, stelt ons in staat inzichten te verkrijgen in de ontwikkelingspsychologie van de jonge Hitler, maar laat ook zien dat niets in zijn eerste dertig levensjaren ook maar in de verste verte op zijn latere levensloop wijst.¹

Hitlers voorouders stamden uit het Waldviertel, een tamelijk arme regio in het noordwesten van Neder-Oostenrijk die vooral door land- en bosbouw werd gekenmerkt. In het dorp Strones bij Döllersheim werd in 1837 Hitlers vader, Alois Schicklgruber, geboren als het buitenechtelijk kind van Maria Anna Schicklgruber. Het kan toeval zijn, maar beide dorpen werden in 1938, luttele maanden na de *Anschluss* (‘aansluiting’) van Oostenrijk, volledig ontvolkt en verwoest toen de *Wehrmacht* er een groot oefenterrein aanlegde.² Of Alois de zoon van de molenaarshulp Johann Georg Hiedler was, met wie Anna in 1842 trouwde en die in 1857 overleed, of werd geboren uit een relatie met diens jongere broer, de boer Johann Nepomuk Hiedler, is nog een open vraag. In elk geval

nam Johann Nepomuk de jongen vermoedelijk nog voor de vroege dood van de moeder, in 1847, in zijn huis in het dorp Spital op en zorgde er in 1876 voor dat zijn oudere broer – in een juridisch zeer bedenkelijke procedure – met behulp van drie getuigen postuum als Alois' vader werd aangewezen.³ Alois leefde voortaan onder de naam 'Hitler', een in die streek gebruikelijke variant op 'Hiedler'. De twijfelachtige erkenning van het vaderschap (blijkbaar nodig om Alois het recht op de nalatenschap van Johann Nepomuk te geven, die hij in 1888 erfde) heeft steeds weer tot speculaties over de ware identiteit van Alois' vader geleid. Zo stak in 1932 het gerucht de kop op – en werd door Hitlers tegenstanders als 'onthulling' tegen hem gebruikt⁴ – dat Alois eigenlijk een Joodse vader had en dat zijn zoon Adolf daardoor volgens de eigen maatstaven geen 'raszuivere' ariër was. Hoe hardnekkig dit gerucht ook was en hoelang het ook bleef voortleven, het mist elke grond.⁵ Maar dat Hitler wegens het telkens weer opduiken van dit soort schandaalverhalen geen behoefte had zijn familiegeschiedenis te verhelderen, is vrij duidelijk, vooral ook omdat Johann Nepomuk eveneens de grootvader van Adolfs moeder Klara Pölzl was. Gezien de nooit opgehelderde vaderschapsclaims is het mogelijk dat Hitlers overgrootvader van moederskant tegelijk zijn grootvader van vaderskant is geweest.

Maar dit soort onduidelijke familieverhoudingen waren in de agrarische onderklasse van die tijd niet ongebruikelijk en ze zouden ook de volgende generatie kenmerken. Eerst wijdde Alois Hitler zich echter aan zijn levensonderhoud. Hij was opgeleid tot schoenmaker, maar slaagde erin zich op te werken in de Oostenrijkse douane en maakte daarmee de sprong naar een loopbaan als ambtenaar. Gezien zijn lage opleiding wist hij dus een respectabele carrière te doorlopen, die hem in 1871 eerst naar Braunau am Inn en vervolgens naar de Duits-Oostenrijkse grens voerde.⁶

Alois Hitler was driemaal getrouwd en had daarvoor al een buiten-echtelijk kind verwekt. Zijn eerste huwelijk met een veertienjarig meisje liep stuk toen zij achter zijn verhouding met de jonge dienstmeid kwam. Alois woonde daarna met deze dienstmeid samen, verwekte bij haar een kind – de in 1882 geboren Alois jr. – en trouwde na de dood van zijn vrouw met haar. Samen kregen ze in 1883 nog een kind, dochter Angela. Het jaar daarop werd Alois' vrouw zwaar ziek. Hij riep daarop de hulp

in van Klara, zijn nicht in de tweede graad die al eerder als dienstmeid in het huishouden had gewerkt, en hij verwekte bij haar nog voor het overlijden van zijn tweede vrouw een kind. In januari 1885 trouwde hij met Klara, waarvoor pauselijke dispensatie nodig was wegens de nauwe verwantschap. In mei kwam hun eerste kind, Gustav, ter wereld, gevolgd door Ida in het jaar daarop, en Otto een jaar later. In de winter van 1887-1888 raakte het echtpaar binnen korte tijd al hun gemeenschappelijke kinderen kwijt. Otto overleed kort na de geboorte, Gustav en Ida bezweken aan difterie. Maar in 1888 werd Klara weer zwanger en op 20 november 1889 bracht ze hun vierde kind ter wereld. Het kreeg de naam Adolf.

In 1892 verhuisde het gezin – Klara, Adolf en zijn beide halfzusjes – naar Passau, waarnaar Alois Hitler was overgeplaatst. In 1894 werd Edmund geboren,⁷ waarna Klara en de kinderen in Passau bleven terwijl Alois zijn laatste dienstjaar, 1894-1895, in Linz werkte. Na zijn pensionering ging Alois terug naar het platteland; hij verwierf een boerenhoeve in Hafeld bij Lambach om daar zijn oude dag door te brengen,⁸ maar verkocht de hoeve al na korte tijd, waarna hij met het gezin, na een kort verblijf in Lambach in 1898, naar een eigen huisje in Leonding bij Linz verhuisde.⁹ Op dat moment veranderde de opbouw van het gezin nogmaals: in 1896 werd dochter Paula geboren en in datzelfde jaar liep ook de veertienjarige Adolf na een hevige ruzie met zijn vader van huis weg en werd ontferd.¹⁰ In 1900 overleed zoon Edmund aan de mazelen.¹¹

Huwelijken tussen verwanten, buitenechtelijke kinderen, onduidelijke vaderschappen, grote gezinnen en veel kindersterfte – dat alles was in de negentiende eeuw kenmerkend voor de levenswijze van de agrarische onderlaag van de bevolking. Alois Hitler wist zich vanuit deze onderlaag op te werken, maar in zijn gezinsleven werd hij er voortdurend aan herinnerd. Hoewel hij de relatief hoge status van ambtenaar bereikte, zou hij nooit in de ‘keurige’ kleinburgerlijke verhoudingen van zijn tijd worden opgenomen, en het was veelzeggend dat hij na zijn pensionering het platteland weer opzocht. Het lijkt erop dat zijn leven door dit spanningsveld werd bepaald, een spanning die Alois met een sterke en tamelijk harde zelfverzekerdheid probeerde te overbruggen. Op de weinige bewaard gebleven foto's is hij meestal in uniform afgebeeld; voor

zijn ondergeschikten was hij naar verluidt een arrogante, strenge en moeilijk toegankelijke baas. Ook na zijn pensionering, in de landelijke omgeving van Lambach en Leonding waar Adolf Hitler opgroeide, nam vader Alois door zijn ambtenarenstatus een bijzondere plaats in. Op de dorpsbewoners maakte hij de indruk een levendig en sociaal mens te zijn,¹² maar deze neiging tot opgewektheid liet hij bijna uitsluitend buitenshuis zien; thuis was hij het onbetwiste gezinshoofd, een man met duidelijk despotische trekjes die zijn kinderen geregeld afranselde.¹³ In tegenstelling tot Klara, die regelmatig naar de kerk ging, was Alois antiklerikaal en uitgesproken vrijzinnig.

In 1903 overleed Alois senior plotseling tijdens het nuttigen van zijn glas ochtendwijn in de plaatselijke herberg. De herinneringen aan hem liepen sterk uiteen. In een overlijdensbericht in de *Linzer Tagespost* werd hij een ‘door en door vooruitstrevend gezind man en als zodanig een goede vriend van de vrije school’ genoemd, een aanwijzing dat hij het liberale streven naar onderwijshervormingen steunde.¹⁴ Hij werd als ‘altijd opgewekt, ja, zelfs van een jeugdige vrolijkheid’ omschreven, en als ‘een vriend van gezang’.¹⁵ De plaatselijke boer Josef Mayrhofer, die als voogd van Adolf Hitler werd aangewezen, legde jaren later een heel ander beeld vast. Alois was een ‘zuurpruimerige, weinig spraakzame oude man’ geweest, ‘een stramme vrijzinnige en, zoals alle vrijzinnigen in die tijd, een strikte Duits-Nationaal, een pangermanist en vreemd genoeg toch trouw aan de Keizer’.¹⁶

Adolf Hitler zelf beweerde later dat de verhouding met zijn despotische vader de sleutel tot zijn persoonlijkheidsontwikkeling was geweest. Een blik op de familiegeschiedenis doet echter vermoeden dat de verhouding met de moeder daarin veel belangrijker was. In het ouderlijk huis van Hitler was de dood immer aanwezig: Adolf verloor in totaal vier broers en zusters, drie nog voor zijn eigen geboorte, en zijn broer Edmund toen hij elf jaar was. Drie jaar later overleed zijn vader, en ten slotte zijn moeder toen hij zeventien was.

Het feit dat zijn moeder twee jaar voor Adolfs geboorte haar eerste drie kinderen had verloren en – daar wijst alles op – weinig emotionele steun bij haar man vond, moet een grote invloed op haar relatie met Adolf hebben gehad. We weten niet in detail hoe zij haar vierde kind in

haar leven verwelkomde. Het is mogelijk dat zij voor hem een enigszins gevoelloze moeder was, die na haar pijnlijke verliezen bang was om haar gevoelens opnieuw te investeren in een kind dat mogelijk niet zou overleven. In dat geval zou zij koel, onverschillig en afstandelijk tegenover hem zijn geweest, een ervaring die Hitlers eigen gebrek aan emotionele ontwikkeling kan verklaren, en tevens zijn drang om zich boven anderen te verheffen en in grootheidswaan te vluchten. Het kan echter ook zijn dat de moeder haar vierde kind bovenmatig heeft verwend, al haar verwachtingen op deze jongen projecteerde en in hem mogelijk een surrogaat voor de weinig liefdevolle relatie met haar echtgenoot heeft gezien. Hitlers opvoeding tot moederskind, tot een kleine prins en tiran in het huis, zou eveneens kunnen verklaren waarom Hitler al op vroege leeftijd de overtuiging ontwikkelde dat hij heel bijzonder was, een overtuiging die hem in het ontwikkelen van sociale relaties aanzienlijk moet hebben beïnvloed. Daarin zou het conflict met de vader, wiens bestaan door Adolf als een pure bedreiging voor zijn bijzondere positie in het gezin werd gezien, kunnen hebben gelegen. De verhouding tot zijn moeder zou dan minder als kinderliefde dan als een afhankelijkheidsrelatie moeten worden opgevat. Mogelijk is ook de combinatie van zowel de ‘dode’ als de verwennende moeder: wegens haar verliezen zou Klara haar zoon in diens eerste levensjaren emotioneel hebben verzorgd, maar daarna hebben geprobeerd de eerdere tekortkomingen door overdreven zorgzaamheid goed te maken.¹⁷

De herinneringen van Hitlers jeugdvriend Kubizek en die van hemzelf doen eerder een verwennende moeder vermoeden. Maar ook zonder meer details over deze relatie tussen moeder en zoon zijn er – en daar gaat het om – goede argumenten aan te voeren voor de stelling dat Hitlers duidelijke gevoelloosheid in de omgang met anderen, zijn sterke egotisme, zijn vlucht in een geheel op zichzelf gerichte fantasiewereld, zijn narcistische persoonlijkheid kortom, op deze familiale omstandigheden zijn terug te voeren.

Adolf Hitler zelf heeft zijn verhouding tot Alois, die hij als het klassieke conflict tussen vader en zoon beschreef, benadrukt: in *Mein Kampf* beweert hij dat hij al als tienjarige het verlangen had om te gaan studeren en met dat doel naar het humanistische gymnasium wilde gaan, maar

dat zijn vader hem na de *Volksschule*, de lagere school, in 1900¹⁸ naar de *Realschule* stuurde om hem tot een loopbaan in de ambtenarij te dwingen, waartegen hij, Adolf, zich uit alle macht had verzet. Op zijn twaalfde stuitte hij opnieuw op bittere tegenstand van zijn vader toen hij zich voornam om kunstschilder te worden. Zijn matige resultaten op school zouden te maken hebben met de sterke wil zich tegen zijn vader te verzetten.¹⁹

Hitlers resultaten op de *Realschule* waren inderdaad matig: in het eerste schooljaar bleef hij zitten, en zijn klassenleraar Huemer schreef achteraf, in 1923, dat Hitler weliswaar ‘duidelijk begaafd’ was (zij het ‘eenzijdig’), maar niet bijzonder vlijtig was geweest, en daarnaast on-evenwichtig, ‘recalcitrant, eigengereid, gelijkhebberig en opvliegend’.²⁰ In 1904 werd Adolf – klaarblijkelijk als gevolg van wéér een slecht rapport – naar de *Realschule* in het 40 kilometer verderop gelegen Steyr overgeplaatst en ging hij bij mensen inwonen. Hitler verafschuwde het plaatsje, een gevoel dat hij de rest van zijn leven niet zou kwijtraken.²¹ In 1905 bleef hij opnieuw zitten en ging daarop van school.²² Hij heeft zijn moeder er waarschijnlijk toe kunnen bewegen hem zo vroeg van school te laten gaan omdat hij aan een – later door hem sterk overdreven – ‘zware longaandoening’ zou lijden.²³

Linz

Zijn eerste politieke indrukken deed Hitler op in Linz. Ze zijn in grote lijnen te reconstrueren als we de schaarse aanwijzingen die Hitler daarover in *Mein Kampf* geeft, en de weinige uitspraken van ooggetuigen in verband brengen met de politieke stromingen die de politieke geschiedenis van deze stad in het eerste decennium van de twintigste eeuw kenmerken. Daaruit wordt duidelijk dat Hitlers eerste politieke opvattingen voortkwamen uit het politiek-sociale milieu waartoe zijn vader behoorde.

Linz, de hoofdstad van Opper-Oostenrijk, werd begin twintigste eeuw gekenmerkt door een ambachtelijke traditie, een opkomende industrie en een bruisend cultureel leven. Tussen 1900 en 1907 steeg het

inwonertal van bijna 59.000 naar bijna 68.000,²⁴ en in politiek opzicht hadden zich, zoals in het hele Duitstalige Oostenrijk, de drie onderling concurrerende hoofdstromingen gevormd die uit het tot dan toe overheersende politieke liberalisme waren voortgekomen: de christen-socialen, de Duits-Nationalen en de sociaaldemocraten.²⁵ In Linz hadden de Duits-Nationalen deze strijd in het laatste decennium van de negentiende eeuw gewonnen: grote delen van de middenklasse die niet met de katholieke kerk waren verbonden, waren in hun opvattingen verschoven van liberale ideeën naar (Duits-)nationalistische opvattingen. Dat gold ook voor Alois Hitler, als we bedenken dat Hitlers voogd Mayrhofer de vader als 'vrijzinnig', 'Duits-Nationaal' en 'pangermanistisch' kenschetste.²⁶

In het Oostenrijks-Hongaarse Rijk stonden de Duits-Nationalen of *Deutschfreiheitlichen* voor een leidende rol van het Duitstalige Oostenrijk binnen de veelvolkenstaat en benadrukten hun verbondenheid met de Duitsers binnen het Rijk van Von Bismarck. Men was overwegend loyaal aan de Habsburgse monarchie, maar onderscheidde zich door deze nadruk op het 'Duitse' gevoel sterk van de liberalen en christen-socialen, waarbij ook duidelijk antiklerikale sentimenten een rol speelden, omdat de katholieke kerk er door veel Duitstaligen van werd verdacht de 'slavisering' van de Donaumonarchie te bevorderen. De Slaven (in Opper-Oostenrijk en in Linz waren dat vooral Tsjechen) werden als het ware gevaar gezien, omdat hun toenemende zelfbewustzijn en streven naar zelfbeschikking – vooral in de zogenaamde talenstrijd, die zijn hoogtepunt na 1897 bereikte – de Duitse leidersrol bedreigde. De Deutsche Volkspartei (DVP), de dominante politieke kracht in Linz en Opper-Oostenrijk, was de politiek-organisatorische uiting van deze houding.²⁷ Hun 'huisorgaan' was de al genoemde *Linzer Tagespost*, een dagblad dat in het ouderlijk huis van Hitler werd bezorgd en volgens Hitler zelf door hem 'al vanaf mijn vroegste jeugdijaren werd gelezen'; dat de overleden vader in dit blad werd herdacht, was natuurlijk geen toeval.²⁸

Sinds de jaren negentig van de negentiende eeuw behaalden de Duits-Nationalen in Linz niet alleen belangrijke verkiezingsoverwinningen, maar vormde zich in de stad ook een wijdvertakt Duits-Nationaal netwerk.²⁹ De turnverenigingen die, geheel in de geest van 'Turnvater

Jahn', als 'kweekvijvers van Duits volksbewustzijn en vaderlandse gezindheid' werden gezien,³⁰ waren niet minder Duits-Nationaal dan de Allgemeine Deutsche Sprachverein, die zich tegen de verdringing van het Duits door vreemde culturen (*Überfremdung*) verzette, naast de Deutsche Schulverein en de Schuttersvereniging Südmark, die net als andere *Schutzvereine* samen met regionale groeperingen uit Linz streefden naar een versterking van de Duitse cultuur in de grensprovincies van het Duitstalige Oostenrijk, die onder de vermeende druk van 'buitenlandse volksaarden' stonden. Jaar in jaar uit werd het pathos van deze groepen sterker, waarbij op grote en plechtige bijeenkomsten – bijvoorbeeld rond de zomerzonnewende, het *Julfest* of 'Julifeest' – of bij bepaalde herdenkingen heel gericht de 'Duitse' (of 'Germaanse' of 'volkse', zoals het op aankondigingen luidde) gebruiken en het 'Duitse' bewustzijn werden gecultiveerd.³¹ Zo vond de *Linzer Tagespost* het *Julfest* van Jahns turnvereniging in 1905 een 'buitengewoon heuglijk teken des tijds' dat 'volkse feesten die zo geëigend zijn om nationale gevoelens telkens weer te doen oplaaien, zo graag en in groten getale worden bezocht door juist de betere lieden van onze stad'.³² Sterker nog, de Duits-Nationale verenigingscultuur werd door de gemeenteraad gesubsidieerd, en Linz was in de jaren na 1900 vaak gaststad voor grote bijeenkomsten van de Duits-Nationale gemeenschap uit heel Oostenrijk.³³

De strijd tegen de zogenaamd toenemende Tsjechische invloed in Opper-Oostenrijk, tegen de 'slavisering', stond permanent op de agenda in Linz. Het ging om een klassiek geval van een overdreven 'minderheidsprobleem zonder minderheid'.³⁴ In Opper-Oostenrijk woonden in 1900 amper 3500 mensen uit het Tsjecho-Slowaakse taalgebied, een aantal dat in 1910 tot minder dan tweeduizend was geslonken: dat betekende een bevolkingspercentage van 0,2 procent. Ongeveer de helft van deze minderheid woonde in Linz.³⁵ Desondanks grepen de Duits-Nationalen sinds 1898 in het regionale parlement steeds weer het initiatief om het Duits in Opper-Oostenrijk tot enige taal van de overheid en het onderwijs uit te roepen – een welkome aanleiding om in het parlement en in de openbaarheid te ageren tegen de vermeende *Überfremdung* van het land. In 1909 werd dit puur demagogische streven (gezien het kleine aantal Tsjechen in Opper-Oostenrijk) uiteindelijk, net als in andere Duitse

‘Kroonlanden’ van de Donaumonarchie, in wetgeving omgezet.³⁶ De *Linzer Tagespost* berichtte geregeld over Duits-Tsjechische ongeregelde heden, die zich meestal in Wenen of Bohemen afspeelden; argwanend werden ook vermeende manifestaties van Tsjechisch nationalisme in het eigen Opper-Oostenrijk bespeurd en meteen als Tsjechische ‘beledigingen’ of ‘onbeschaamdheden’ gebrandmerkt.³⁷ Toen in 1903 in een kerk in Linz het vijftigjarige bestaan van erediensten in de Tsjechische taal zou worden gevierd, nam de Linzer gemeenteraad unaniem een protestmotie aan naar aanleiding van deze ‘Tsjechisch-nationalistische demonstratie’ en riep zakenlieden op om alleen nog maar ‘Duitse medewerkers en leerlingen’ aan te nemen. Ook het regionale parlement hield zich intensief met de kwestie bezig.³⁸ Een concert van de Tsjechische violist Jan Kubelík werd in maart 1904 verstoord, waarbij de wereldberoemde musicus via achterafstraatjes de stad moest ontvluchten. Het tumult was een reactie op protesten van Tsjechisch-nationalisten in Budweis en Praag en werd door de *Tagespost* verwelkomd.³⁹

Tot het Duits-Nationale kamp behoorden in breder verband ook de zogenaamde *Alldeutschen* of ‘Al-Duitsen’. Ook zij gingen uit van een nauwe nationale band tussen de Duitstalige Oostenrijkers en de Duitsers binnen het *Reich*, maar in tegenstelling tot de meerderheid van de Duits-Nationalen – die streefde naar een overheersende rol van de Duitsers binnen de Oostenrijks-Hongaarse monarchie – pleitten de aanhangers van Georg Schönerer voor een omgekeerde aanpak: zij wilden de samenhang van de Donaumonarchie losser maken, waarbij overwegend Slavische gebieden als zelfstandige naties werden afgestoten en de Duitstalige regio’s staatsrechtelijk bij het Reich werden gevoegd. Hierbij speelde naast een expliciet racistisch antisemitisme ook antiklerikalisme een rol, dat na de eeuwwisseling uitmondde in de ‘Weg van Rome’-beweging, de massale overstap van het katholicisme naar het protestantisme door Duits-Nationalen, omdat zij het protestantisme als de Duitse volksreligie opvatten.⁴⁰ Maar in Linz waren de Al-Duitsen slechts een randverschijnsel. Juist in de eerste jaren van de eeuw, toen Hitler zijn eerste politieke indrukken opdeed, onderscheidde de Duits-Nationale leiding in Linz zich van de *Alldeutschen* en streefde zij naar een bondgenootschap met de liberalen, waarin zij veruit de meerderheid zou heb-

ben. Pas nadat deze samenwerking in de parlementsverkiezingen van 1911 een vernietigende nederlaag leed, werden de Alldeutschen meer en meer in het Duits-Nationale kamp opgenomen.

De politieke verhoudingen aan het begin van de twintigste eeuw leidden ertoe dat de Duits-Nationalen zich bij het verspreiden van antisemitische parolen in de openbaarheid terughoudend opstelden, om de relatie met de liberalen niet te zeer te belasten. Weliswaar voerden ze in vrijwel alle verenigingen die ze sinds 1900 op de liberalen hadden veroverd, de 'Ariërparagraaf' in, waarbij Joden uit de verenigingen werden gezet en hun het lidmaatschap werd geweigerd,⁴¹ maar nog agressiever wilde men de afkeer van de Joden niet uiten, want het 'Tsjechische gevaar' leverde in demagogische zin veel meer op.⁴² Het klinkt dus vrij geloofwaardig wanneer Hitler in *Mein Kampf* schrijft dat zijn vader er geen antisemitische ideeën op na hield, wegens zijn 'westers-burgerlijke opvattingen, die hij in weerwil van zijn grove nationale gezindheid niet alleen had behouden maar die zelfs op mij hadden afgegeven'. Hijzelf had tijdens zijn schooljaren – op de Linzer Realschule zaten verschillende Joodse leerlingen – geen aanleiding gezien zijn houding te veranderen. Pas toen hij een jaar of veertien, vijftien was, zou hij – deels in politieke discussies – op het 'woord Jood' zijn gestuit, wat bij hem een 'lichte afkeer' en een 'onaangenaam gevoel' had opgeroepen.⁴³ Er zijn inderdaad weinig aanwijzingen dat het antisemitisme op de Linzer Realschule – die Hitler van 1900 tot 1904 bezocht – een overheersende rol heeft gespeeld.⁴⁴

In de bittere 'nationaliteitenstrijd' tussen Duitsers en Tsjechen waarin ook de Duits-Nationalen in Linz zich hevig roerden, ging het op Hitlers school vooral om het verschil met de 'Slaven'. Maar deze strijd werd grotendeels tegen een niet-bestaande tegenstander uitgevochten. In weerwil van Hitlers latere herinnering dat hij 'in de grensstrijd om de Duitse taal, cultuur en gezindheid' zou zijn opgegroeid en hevige discussies met zijn Tsjechische medeleerlingen zou hebben gevoerd,⁴⁵ zaten er op de school vrijwel geen scholieren die het Tsjechisch als moedertaal opgaven – in 1903 waren het er twee. Hoewel een concrete uitwisseling met Tsjechische leerlingen dus in Hitlers fantasie plaatsvond, maakt dit wel duidelijk dat de verachting voor de Tsjechen die hij zijn hele leven

koesterde, haar oorsprong had in het anti-Tsjechische klimaat van zijn lievelingsstad Linz.

De Linzer Realschule was zonder twijfel een bastion van Duits-Nationalisme. Twee van Hitlers leraren waren actief in deze stroming: Leopold Poetsch, van 1901 tot 1904 zijn aardrijkskundeleraar en van 1902 tot 1904 zijn geschiedenisleraar, en Eduard Huemer, Hitlers leraar Duits en Frans. Poetsch zat voor de DVP in de gemeenteraad, was actief in de Schuttersvereniging Südmark en onderscheidde zich door zijn vele toespraken, waarin het vooral draaide om de heroïsche rol van de Germanen, een uiterst positief beeld van de Pruisen, de culturele superioriteit van de Duitsers en het streven naar een nauwere band tussen de beide keizerrijken – thema's waaruit we veel kunnen afleiden over de inhoud van Poetsch' lessen. Net als zijn collega Huemer was Poetsch echter trouw aan de Oostenrijkse staat en het koningshuis.⁴⁶ Hitler prees Poetsch in *Mein Kampf* uitvoerig, als een man die met groot pedagogisch succes aan het 'nationale eergevoel' van zijn leerlingen had geappelleerd; in een brief uit 1929 noemde hij hem een 'leraar aan wie ik oneindig veel te danken heb, ja iemand die mij deels de grondslagen aanreikte voor de weg die ik inmiddels heb afgelegd'.⁴⁷ Veelzeggend is dat de Oostenrijkse staatsbeambte Poetsch weigerde om naderhand door zijn prominente leerling voor een ideologisch karretje gespannen te worden en afstand tot hem bleef houden,⁴⁸ terwijl Huemer een enthousiast Hitler-aanhanger werd.⁴⁹

Hitler gaf in *Mein Kampf* dan ook toe dat zijn ontwikkeling tot 'jonge revolutionair', tot bittere tegenstander van de Oostenrijkse monarchie, weliswaar door Poetsch werd beïnvloed, maar dat deze Hitlers radicale uitwerking ervan nooit zo bedoeld kan hebben.⁵⁰ Deze uitspraak zegt, evenals andere passages in *Mein Kampf*, zeer veel over de politieke verhoudingen aan de Linzer Realschule. Hitler schrijft daarin dat hij op school, geheel in overeenstemming met de daar heersende trend, in korte tijd tot een fanatieke Duits-Nationaal uitgroeide. Op de Linzer Realschule werden collectes gehouden voor Südmark und Schutzverein, en men speldde korenbloemen (het symbool van zowel de Duits-Nationalen als de Alldeutschen) op de revers. Bovendien hadden hij en zijn medeleerlingen hun 'Al-Duitse' gezindheid ook duidelijk kenbaar gemaakt, met de kleuren zwart, rood en goud (geel), met de 'Heil-groet',

met het zingen van *Deutschland Deutschland über alles* op de melodie van de keizerhymne, en met bijeenkomsten die door de schoolleiding werden verboden.⁵¹ Maar in het opgefokte, Duits-nationalistische klimaat op de Linzer school gedijde blijkbaar ook het nóg radicalere, Al-Duitse gedachtegoed. De leerlingen hielden ervan hun leraren te provoceren met leuzen die door de Oostenrijks-Hongaarse overheid werden afgekeurd – en zich te beroepen op het feit dat ze niets anders deden dan hun nationalisme tot zijn uiterste consequentie door te voeren.⁵² In het politieke landschap van Linz waren dit echter geenszins uitingen van een radicale, Al-Duitse oppositiebeweging. Ze moeten veeleer worden gezien als vast onderdeel van de dominante Duits-Nationale gezindheid die aan het begin van de twintigste eeuw heerste onder niet-kerkelijke burgers en kleinburgers.

Na zijn schooltijd keerde Hitler in 1905 vanuit het door hem zo gehate Steyr terug naar Linz, de stad waarnaar zijn moeder in juni van dat jaar was verhuisd.⁵³ In de tweekamerwoning zorgden voortaan zijn moeder, zijn jongere zusje Paula en zijn inwonende tante Johanna voor Hitler; hijzelf beschreef deze periode in *Mein Kampf* als de ‘holheid van het goeddelijke leven’.⁵⁴ Hitler lijkt in deze tijd geen concrete plannen voor verdere scholing gehad te hebben: hij stelde zich een vage maar grootse toekomst als toonaangevend kunstenaar voor en daartoe hield hij zich vooral bezig met tekenen, schilderen en lezen; hij nam ook korte tijd pianoles⁵⁵ en bezocht ’s avonds concerten of de opera.

In de opera van Linz leerde hij in 1905 August Kubizek kennen, die driekwart jaar ouder was dan Hitler en in dat jaar in het stofferingsbedrijfje van zijn vader werkte, maar die Hitlers enthousiasme voor muziek deelde en zelf een uitstekend pianist was. Van deze jeugdvriend bestaan uitgebreide herinneringen aan de twee volgende jaren die Hitler in Linz doorbracht en aan hun gemeenschappelijke tijd in Wenen. De betrouwbaarheid van deze memoires is echter zeer twijfelachtig: Kubizek, die zijn hele leven lang een bewonderaar van Hitler bleef, schreef zijn eerste herinneringen al tijdens de Tweede Wereldoorlog, in opdracht van het partijbureau van de NSDAP, en verfraaide ze nog eens flink toen ze in 1953 werden gepubliceerd, onder andere met citaten uit *Mein Kampf*.

Van het oorspronkelijke manuscript is Deel II, over de gezamenlijke tijd in Wenen, bewaard gebleven.⁵⁶ Uit deze tekst blijkt heel duidelijk in welke richting Kubizek de publicatie van zijn herinneringen, die per slot van rekening als de voornaamste bron voor Hitlers jonge jaren gelden, in de jaren vijftig wilde sturen. Had hij in de oorspronkelijke tekst nog geprobeerd om de excentriciteit van Hitler (die hij de lezer duidelijk voorhield) als bewijs voor zijn genialiteit op te voeren, in zijn latere boek benaderde hij Hitler louter als privépersoon, vanuit de nieuwsgierige en afstandelijke positie van de observator. Daarbij paste Kubizek vooral de passages over Hitlers antisemitisme aanzienlijk aan: terwijl de Jodenhaat in het oorspronkelijke manuscript nog iets heel vanzelfsprekends was, wordt het in het boek tot een bittere obsessie van Hitler. Als vroegere vertrouweling van Hitler die door de Amerikanen was gearresteerd en die zich als voormalige ambtenaar begin jaren vijftig probeerde te rehabiliteren, deed Kubizek nu grote moeite om elke nabijheid tot Hitlers ideeën te vermijden. Het was mogelijk, aldus luidde de zalvende boodschap van zijn boek, persoonlijk met Hitler bevriend te zijn zonder in te stemmen met diens eigenaardige neigingen en opvattingen of die zelfs als voorboden van een latere catastrofe te herkennen. Uit het boek blijkt echter heel duidelijk dat zo'n persoonlijke vriendschap met Hitler een pure illusie was, een illusie waaraan Kubizek ook veertig jaar na dato nog vasthield.

Opmerkelijk is dat Kubizek in zijn beschrijving van de persoonlijke eigenaardigheden van zijn jeugdvriend in het boek dezelfde lijnen volgt die hij al in zijn manuscript had uitgezet.⁵⁷ Kubizek schildert de jonge Hitler af als een schrielle en bleke man, die steevast eenvoudig maar netjes gekleed ging en die door zijn beleefde voorkomen en vooral door zijn bekwame taalgebruik opviel.⁵⁸ Uit Kubizeks aantekeningen blijkt dat Hitler de vriendschap domineerde: hij bepaalde wat de vrienden deden en beschikte daarbij zeer eigengereid over Kubizeks tamelijk beperkte vrije tijd. Wanneer de beide mannen samen waren, gaf Hitler zich het liefst over aan lange uitweidingen over muziek, kunst, architectuur of politiek, terwijl Kubizek, die volgens hemzelf 'in wezen een beschouwelijke en contemplatieve aard' had, simpelweg luisterde, onder de indruk van zoveel kennis en retorisch vermogen. Naast hemzelf had Hitler vol-

gens Kubizek geen enkele andere vriend en stond deze ook niet toe dat hij, Kubizek, met anderen vriendschap sloot.⁵⁹

In de vier jaar die deze 'vriendschap' duurde, liet Hitler volgens Kubizek weinig interesse in het andere geslacht blijken – op één, opnieuw eigenaardige, uitzondering na. Kubizek bericht over de dochter van een respectabele ambtenarenweduwe genaamd Stefanie, die Hitler jarenlang op enige afstand zou hebben aanbeden maar die hij nooit had durven aanspreken. Hitler toonde zich tegenover Kubizek absoluut overtuigd van zijn diepe liefde voor Stefanie en had een groot deel van zijn tijd besteed aan het smeden van toekomstplannen met het meisje van zijn dromen. In zijn fantasie zag hij zichzelf in de rol van succesvol kunstenaar, die eerst met zijn geliefde zou trouwen en daarna met haar in een prachtige villa zou wonen die hij al tot in elk detail had ontworpen.⁶⁰ Kubizek achtte zich gelukkig dat Hitler zijn liefde voor Stefanie aan hem had opgebiecht, want 'niets verbindt een vriendschap zo hecht als een gemeenschappelijk geheim'.⁶¹ Toen Hitler langere tijd ziek was, en ook later in Wenen, moest Kubizek voor zijn vriend lange periodes op een bepaalde plek in de stad posten om naar Stefanie uit te kijken en hem daarna rapporteren wat hij had gezien.⁶²

Naast Stefanie werd Hitler nog geraakt door een andere grote passie, die hij eveneens aan Kubizek opbiechtte: de muziek van Richard Wagner. De twee vrienden bezochten gezamenlijk talrijke Wagner-producties in het Landestheater van Linz, en door hun enthousiasme konden ze de tekortkomingen van deze provinciale uitvoeringen door de vingers zien.⁶³ Wagners mythische operawereld sloot aan op Hitlers bewondering voor de Duitse heldensagen. De populaire uitgave van de sagen uit de klassieke oudheid door Gustav Schwab was volgens Kubizek Hitlers lievelingsboek: zijn vriend kon volgens hem volledig in dat boek opgaan.⁶⁴ Hier lag de oorsprong van zijn 'gevoeligheid' voor het werk van Wagner. Kubizek meende ook te bespeuren dat Hitler door zijn intensieve interesse in het werk en het leven van Wagner probeerde deze als 'deel van zijn eigen wezen' in zich op te nemen.⁶⁵

Dat Hitler voornamelijk in een fantasiewereld onderdook, is uit Kubizeks tekst duidelijk op te maken. Toen Kubizek zijn vriend voor het eerst in diens kamertje in het huis van zijn moeder opzocht, dacht hij dat hij

‘in het kantoor van een bouwbedrijf’ was beland, omdat de hele kamer lag bezaaid met architectonische tekeningen en ontwerpen. Hitler hield zich in deze tijd – naast zijn passie voor mythes en Wagner – vooral bezig met omvangrijke plannen voor een totale herinrichting van de stad Linz en omgeving. Maar hij schreef ook gedichten, tekende en schilderde, en verdiepte zich intensief in de politiek en in diverse ontwikkelingen van zijn tijd.⁶⁶ Kubizek beschrijft hoe de jonge Hitler toen al geheel in zichzelf opging en zijn fantasieprojecten met monomane werklust najoeg. Hitler koesterde volgens Kubizek in zijn diepste wezen ‘iets wat star, onbeweeglijk en hardnekkig gefixeerd was en zich naar buiten toe in een naargeestige ernst uitte’. Dit was ‘de formele basis waarop al zijn andere karaktereigenschappen zich ontwikkelden’.⁶⁷ Kubizek illustreert deze wezenlijke kern met het volgende verhaal: op verzoek van Hitler kochten ze gezamenlijk een lot in de loterij; Hitler was er absoluut van overtuigd dat ze de hoofdprijs zouden winnen en moedigde Kubizek aan om gemeenschappelijke toekomstplannen te ontwikkelen. Ze zochten en vonden een passende woning, hielden zich al met alle details van de inrichting bezig, zouden in de nieuwe woning een gecultiveerde vriendenkring om zich heen verzamelen en smeedden plannen voor gezamenlijke cultuurreizen. Het huishouden zou worden bestierd door een voorname dame die duidelijk op leeftijd was, zodat ‘er geen verwachtingen of voornemens zouden ontstaan die zouden indruisen tegen onze artistieke roeping’, zo omschreef Kubizek Hitlers gedachtegang. Toen ze de hoofdprijs – tegen al Hitlers verwachtingen in – toch niet wonnen, was zijn teleurstelling natuurlijk grenzeloos.⁶⁸

Wenen

In het voorjaar van 1906 reisde Hitler voor het eerst naar Wenen. Tijdens een verblijf van meerdere weken bezichtigde hij vooral de architectonische bezienswaardigheden van de hoofdstad. Hij bezocht het Stadttheater en de Hofoper, waar hij opvoeringen van *Tristan* en *Der fliegende Holländer* zag, beide in een uitvoering van de toenmalige artistiek directeur van de Hofoper, Gustav Mahler.⁶⁹ De Weense reis maakte grote

indruk op Hitler en gaf zijn voornemen om kunstenaar in de metropool te worden, definitief vleugels.⁷⁰

Ruim een jaar later, in september 1907, zette Hitler daartoe de beslissende stap. Hij verhuisde naar Wenen om daar aan de kunstacademie te gaan studeren. Hij nam zijn intrek in de Stumpergasse 31 in de wijk Mariahilf, waar hij bij de uit Bohemen afkomstige kleermaakster Maria Zakreys een kamer huurde.⁷¹ Met de tekeningen die hij had meegenomen, nam Hitler de eerste horde om op de kunstacademie aangenomen te worden – de toelating tot het proeftekenen in het kader van een examen van meerdere uren – maar zoals driekwart van alle kandidaten slaagde hij niet voor het definitieve toelatingsexamen. In de beoordeling van het duidelijk conservatief gestemde professorencollege staat geschreven: ‘Weinig koppen.’ Het moet de examinatoren zijn opgefallen dat Hitlers tekentalent eenzijdig gericht was op afbeeldingen van gebouwen en dat zijn uitbeelding van figuren zeer ontoereikend was. Mensen deden er voor Hitler niet echt toe.⁷² Volgens Hitlers eigen herinneringen was hij volstrekt overtuigd van zijn artistieke gaven en was de afwijzing, zo schrijft hij in *Mein Kampf*, een ‘donderslag bij heldere hemel’. In het boek maakte hij daar echter een kans van die voor de rest van zijn leven grote betekenis zou hebben. Want de rector van de academie had hem gewezen op zijn duidelijke talent op het gebied van de architectuur. ‘Binnen enkele dagen,’ zo schrijft Hitler, ‘wist ik nu ook zelf dat ik ooit bouwmeester zou worden.’ Hij miste daarvoor weliswaar een middelbareschooldiploma, maar hij had zich vast voorgenomen om deze uitdaging aan te gaan: ‘Ik wilde bouwmeester worden.’⁷³ Maar in werkelijkheid ging hij zich opnieuw voorbereiden op de *Malerklasse* van de academie.⁷⁴

Eerst keerde hij echter naar Linz terug. In januari 1907 had Klara een operatie wegens borstkanker moeten ondergaan, en in de herfst van 1907 verslechterde haar toestand zienderogen. Hitler nam de thuiszorg voor zijn moeder op zich, maar ze stierf na een pijnlijk ziekbed op 21 december.⁷⁵ De Joodse huisarts Eduard Bloch, die Klara behandelde – ze was naar de toenmalige stand van de geneeskunde een hopeloos geval – deed zijn best om het lijden van de terminale vrouw te verlichten. In 1941 verscheen een tijdschriftartikel van Bloch, die inmiddels

in ballingschap in New York woonde, waarin hij de diepe emotionele geschoktheid beschreef waarmee zoon Adolf op de ziekte en dood van zijn moeder had gereageerd, maar ook zijn toegewijde zorgzaamheid: ‘Gedurende mijn hele praktijk heb ik niemand gezien die zó door kommer was verwoest als Adolf Hitler.’ Hitler toonde zich zeer dankbaar voor de opofferingsgezinde inspanningen van de dokter, die een relatief laag honorarium had gevraagd; daarvan getuigen twee ansichtkaarten die hij Bloch vanuit Wenen stuurde. Toen hij dertig jaar later, na de Anschluss van Oostenrijk, triomfantelijk in Linz werd ingehaald, zou hij vriendelijk naar de arts hebben geïnformeerd. Bloch had in de jaren daarna in Linz een zekere uitzonderingspositie, voordat hij in 1940 eindelijk mocht emigreren.⁷⁶ Zoals de andere Joodse artsen moest hij zijn praktijk weliswaar sluiten, maar werd hij verder niet lastiggevallen door de plaatselijke nazi’s en de Gestapo.

Hitler en zijn jongere zus Paula hebben mogelijk het spaargeld van hun moeder gedeeld; de som moet in 1905 – na de verkoop van de woning in Leonding – minstens 5500 kronen hebben bedragen, maar daarna zijn aangesproken voor het levensonderhoud van de moeder, haar behandeling en begrafenis en andere zaken. Hitler heeft misschien 1000 kronen geërfd, een bedrag dat genoeg was om ongeveer een jaar van te leven. Bovendien vroeg hij samen met zijn zuster met succes een wezenuitkering aan, waarmee ze tot aan hun vierentwintigste levensjaar over een gezamenlijk maandinkomen van 50 kronen beschikten. Voorwaarde was echter dat beiden ‘zonder zorg’ waren. Dat gold voor Hitler als hij zijn opleiding voortzette – of op z’n minst in Linz de indruk wekte dat hij dat deed.⁷⁷

Nadat hij de nalatenschap van zijn moeder had afgehandeld, keerde Hitler in februari 1908 naar Wenen terug, waar hij zijn oude kamer aan de Stumpergasse 31 betrok. Een Linzer buurvrouw van Hitlers overleden moeder had er via een vriendin in Wenen voor gezorgd dat Hitler een sollicitatiegesprek kreeg bij de beroemde decorschilder van de Wiener Oper, Alfred Roller, wiens werk Hitler bewonderde. Maar uiteindelijk had de schuchtere jongeman niet de moed om de meester op te zoeken, zoals hij Roller tientallen later tijdens een persoonlijke ontmoeting toevertrouwde.⁷⁸

Kort na zijn aankomst in de hoofdstad kwam ook vriend Kubizek

over, die door Hitler was overreed om aan het Wiener Konservatorium muziek te gaan studeren. Sterker nog, het was Hitler ook gelukt om de ouders van zijn vriend ertoe te brengen toestemming te geven.⁷⁹ De volgende maanden die Hitler en Kubizek in Wenen doorbrachten, worden niet alleen beschreven in Kubizeks boek maar ook in de veel kortere tekst die hij in 1945 in opdracht van de nazipartij opstelde.

In zijn boek herinnerde Kubizek zich hoe Hitler hem op het station vol ongeduld had opgewacht: 'In zijn gedegen, donkere winterjas, met donkere hoed en wandelstok met ivoren handvat, zag hij er bijna voor- naam uit. Hij verheugde zich duidelijk over mijn komst, begroette me hartelijk en gaf mij naar toenmalig gebruik een lichte kus op de wang.'⁸⁰ Om speculaties over hun vriendschap te voorkomen, had Kubizek zijn eerdere tekst klaarblijkelijk wat aangepast. Daar had hij nog geschreven: 'Mijn vriend ... begroette mij in vreugdevolle opwinding met een kus en voerde mij vervolgens meteen naar zijn woning.' In zijn boek schrijft Kubizek verder dat de vrienden erin slaagden Hitlers hospita over te halen om zijn voormalige kamertje te verruilen voor de woonkamer, die ze dan gezamenlijk konden bewonen. Kubizek werd op het Weense conservatorium aangenomen; hij leende een vleugel, die hij met enige moeite in de kleine woonkamer onderbracht.⁸¹

Hitler ging verder met de activiteiten die hem al in Linz hadden opgeslokt: hij las relatief veel, tekende en werkte zijn architectuurplan- nen uit. Algauw begon hij uitgebreide plannen voor de herinrichting van de Oostenrijkse hoofdstad op te stellen. Daaruit blijkt duidelijk dat Hitlers architectonische kennis en voorkeuren sterk door Weense voorbeelden werden beïnvloed, met name door de statige architectuur van de Ringstraße.⁸² Volgens Kubizek stortte Hitler zich bovendien op een theaterstuk en een operaproject,⁸³ die zich beide in de Germaanse heldenwereld afspeelden. Hitler had in die tijd aan allerlei fantastische projecten gewerkt, zo schrijft Kubizek, vooral ook omdat hij door de dood van zijn moeder en de afwijzing van de kunstacademie psychisch was aangeslagen. Hij werd geplaagd door zelfbeklag, om daarna abrupt in 'haattirades' uit te barsten waarin hij zich tegen 'de hele mensheid' richtte, 'die hem niet begreep, hem niet in zijn waarde liet en waardoor hij zich vervolgd en bedrogen voelde'.⁸⁴

De afwijzing van de academie biechtte Hitler pas na enige tijd aan Kubizek op en zijn moeder had hij het vanwege haar ziekte nooit verteld.⁸⁵ De Linzer huurbazin van de moeder was in februari wél door Hitler van de afwijzing op de hoogte gebracht,⁸⁶ en uit Kubizeks manuscript blijkt dat ook Kubizek al voor zijn komst naar Wenen van de afwijzing wist. Dat Hitler de afwijzing van de academie geheim zou hebben gehouden, is dus een dramatische versiering van Kubizek uit de jaren vijftig, om Hitlers excentrieke karakter aan de hand van diens mateloze teleurstelling te kunnen illustreren.

Hitler gebruikte deze periode in Wenen – zo moet hij het althans zelf hebben gezien – om zich op het volgende toelatingsexamen voor de kunstacademie in de herfst van 1908 voor te bereiden. Uit Kubizeks boek blijkt hoe tegenstrijdig de indrukken waren die de hoofdstad Wenen op beide jongemannen uit de provincie maakte: enerzijds genoten ze van het voorrecht in een van de fraaiste metropolen van Europa te wonen; de vrienden bezochten de Weense theaters en muziekhuizen, met name de Hofoper. Daarbij speelde als altijd, zoals Kubizek schrijft, ‘onze onvoorwaardelijke liefde en passie voor de muziekdrama’s van Richard Wagner’ een grote rol. Voor Hitler was een opera van Wagner niet alleen een culturele belevenis geweest, maar ‘een mogelijkheid om zich in die uitzonderlijke toestand te verplaatsen waarin hij tijdens het luisteren naar Wagner immer geraakte, in het zichzelf vergeten, het binnenzweven in een mystiek droomland dat hij nodig had om de vreselijke spanningen van zijn eruptieve wezen te kunnen verdragen’. In Wenen kon men vrijwel alle opera’s van Wagner bekijken, en Hitler zou zijn lievelingswerk, *Lohengrin*, zeker tienmaal hebben bezocht.⁸⁷

Maar anderzijds toonde het leven in Wenen maar al te duidelijk dat de representatieve pracht van de hoofdstad in schril contrast stond met de harde realiteit. De bittere ongelijkheid en de ellende waarin brede lagen van de bevolking leefden – ook de beide mannen leefden aan de rand van de armoede –, waren onmiskenbaar, naast de sociale protestbewegingen die onder arbeiders en door bankroet bedreigde kleinburgers ontstonden. Ook het diep ingrijpende conflict tussen de nationaliteiten binnen de Donaumonarchie konden ze in de multiculturele stad Wenen aan den lijve ondervinden.⁸⁸ Kubizek schrijft Hitler op drie plaatsen in zijn boek

antisemitische denkbeelden toe: Hitler zou een afkeer hebben gehad van de mensa, waar ook veel Joden aten; hij zou verontwaardigd zijn geweest over een ontmoeting met een bedelende Joodse marskramer; en hij zou zich bij de Antisemitenbund hebben ingeschreven, een vereniging die echter voor de Eerste Wereldoorlog nog niet bestond in Oostenrijk. In het oorspronkelijke manuscript ontbreken dit verhaal en de ontmoeting met de marskramer dan ook. Daarentegen wordt Hitlers afkeer van de mensa daar veel uitgebreider beschreven en staat er een langere passage in over Hitlers negatieve beeld van het Joodse operapubliek, die in het boek ontbreekt. In beide versies vermeldt Kubizek echter zijn herinnering dat Hitler ondanks zijn antisemitisme de Wagner-ensceneringen van Gustav Mahler, die destijds te lijden hadden onder antisemitische kritieken, zou hebben verdedigd.⁸⁹

Kubizek was er zeker van dat Hitler ook in deze gemeenschappelijke Weense periode – dus rond zijn achttiende, negentiende jaar – geen enkel contact met een meisje of vrouw had gehad. Hoewel er telkens weer vrouwen waren geweest die interesse in zijn vriend hadden getoond, had hij deze avances genegeerd en ook niet toegestaan dat Kubizek zich in een liefdesrelatie zou storten. In het algemeen zou Hitler uitgesproken vijandig tegenover vrouwen hebben gestaan.⁹⁰ Ondanks al deze preutsheid en afwijzing van seksualiteit – Kubizek vergeet niet te vermelden dat dit ook voor homoseksualiteit gold – werd Hitler tegelijkertijd door seksuele thema's gefascineerd: in lange, nachtelijke gesprekken sprak hij over de 'vlam des levens' en bracht hij samen met Kubizek een uitgebreid bezoek aan een steeg in de Weense rosse buurt.⁹¹

In de zomer van 1908 keerde Kubizek naar Linz terug, in de stellige overtuiging dat hij in de herfst weer samen met Hitler in de Stumpergasse zou gaan wonen. De vriend schreef hem gedurende de zomer enkele brieven, maar toen Kubizek in november in hun gemeenschappelijke kamer in Wenen terugkeerde, bleek Hitler te zijn verhuisd zonder een bericht achter te laten.⁹²

Hitler woonde inmiddels als onderhuurder in de Felberstraße 22, vlak bij het Westbahnhof. Hij was ook voor zijn tweede toelatingsexamen voor de kunstacademie gezakt – ditmaal al tijdens de voorselectie.⁹³ We

mogen aannemen dat deze definitieve streep door Hitlers studieplannen hem veel harder trof dan de eerste afwijzing: de eerste keer had hij nog de illusie gehad dat hij de geconstateerde gebreken door zelfstudie kon verhelpen, maar nu bleek dat hij in de ogen van de academieprofessoren gewoonweg te slecht was.

In Linz was Hitler volgens Kubizek al labiel en opvliegend geweest;⁹⁴ af en toe leed hij onder depressies en had dan dagen- en nachtenlang alleen door de omgeving van de stad gezworven.⁹⁵ Uit het boek wordt duidelijk dat Hitler in Kubizek aanvankelijk de geduldige luisteraar en bewonderaar had gevonden aan wie hij zijn grandioze luchtkastelen kon voorleggen. Hitler buitte de relatie eenzijdig in eigen voordeel uit en schermde die naar buiten toe jaloers af; hij streefde niet naar andere relaties. De verliefdheid op Stefanie was voor Hitler niet meer dan de sleutel geweest tot een droomwereld waarin de jonge vrouw als accessoire van zijn succesvolle kunstenaarscarrière fungeerde. Interesse in andere mensen kreeg Hitler pas als ze in zijn fantasiewereld pasten, ook al zou Kubizek – die zich nooit uit de ban van deze ‘vriendschap’ zou bevrijden – tientallen jaren nog beweren dat Hitler voor hem een goede en trouwe vriend was geweest die altijd rekening had gehouden met zijn gevoelens en behoeften.⁹⁶

In de grootse ideeën over zijn toekomst liep Hitler altijd ver op zijn leven vooruit, als iemand die door zijn omgeving werd bewonderd en gevierd. De bijna manische werklust waarmee Hitler zijn herinrichtingsplannen voor Linz en daarna Wenen uitwerkte (ook zijn latere woonplaatsen München en Berlijn zouden niet verschoond blijven van zijn creatieve obsessies), getuigen van een tot in het extreme doorgevoerd streven om zijn directe omgeving geheel en al aan te passen aan zijn eigen ideeën. Al deze optimistische plannen en rollen waren voor Hitler geen tijdverdrijf maar bittere ernst, de eigenlijke motor van zijn leven. Maar juist in deze vlucht uit de werkelijkheid, in zijn overtuiging dat hij in wezen een miskend genie was dat nu als autodidact zijn eigen, door buitengewone gaven voorbestemde weg als kunstenaar moest afleggen, was Hitler rond de eeuwwisseling niet de enige. Jeugdig escapisme als reactie op een samenleving die al te strikte grenzen stelde aan jonge mensen, was een geliefd thema in de eigentijdse literatuur: de ‘kunste-

naarsziel' tegenover het burgerdom. Het is waarschijnlijk vooral Hitlers lievelingscomponist Wagner geweest die hem als voorbeeld van het mis-kende genie had gediend.⁹⁷

Kubizek heeft Hitlers drang om zijn persoonlijke tekortkomingen te compenseren met het scheppen van een grandioos 'publiek zelf', treffend onder woorden gebracht: 'De volstrekte onbeduidendheid van zijn bestaan compenseerde hij door een des te meer vastbesloten stellingname in alle openbare kwesties. De drang om het bestaande te veranderen, kreeg daardoor richting en doel.' Kubizek maakt in zijn tekst ook duidelijk dat Hitler zich echter zó diep in zijn fantasieën had ingegraven dat hij teleurstellingen – oftewel de dagelijkse confrontatie met de realiteit – niet kon verdragen. Het enige wat Hitler in dat soort situaties hielp, waren urenlange monologen, die Kubizek geduldig had aangehoord en waarin Hitler zijn bedreigde droomwereld op nóg grandiozer wijze deed herrijzen.

Maar deze tweede afwijzing door de kunstacademie ondermijnde zijn zelfbeeld dusdanig, was voor hem zó onaanvaardbaar, dat hem ditmaal slechts een radicale ingeving overbleef. In *Mein Kampf* zweeg hij er in alle talen over en probeerde hij de indruk te wekken dat hij zich na de dood van zijn moeder in Wenen had voorbereid op een scholing als architect – wat, zoals we weten, niet klopt. In werkelijkheid had hij zich opnieuw aangemeld voor de toelating tot de Malerklasse van de academie.⁹⁸ Hij verbrak nu niet alleen elk contact met zijn vriend Kubizek, maar ook dat met zijn familieleden; de beschaamdheid over zijn mislukking moet daarvoor de reden zijn geweest.⁹⁹ Daarbij kwam dat hij de kwestie voor zijn zuster wilde verzwijgen, omdat hij na het mislukken van zijn studieplannen de helft van de aan hen toegewezen wezenuitkering nu onterecht ontving. Deze tweede afwijzing leidde tot een nog intensievere vlucht in megalomane plannen, waarin hij zó monomaan was dat Hitler andere opleidings- of beroepsmogelijkheden niet meer kon herkennen en snel aan lagerwal raakte. Hitler bleef nog tot augustus 1909 in de Felberstraße, waarna hij enkele weken aan de Sechshauser Straße 58 woonde. Hoewel hij in de zomer van 1908 nog een bedrag van 924 kronen van zijn tante Johanna had geleend,¹⁰⁰ waren deze niet onaanzienlijke financiële reserves een jaar later alweer op, zo-

dat hij zich geen kamer of vaste slaappleats meer kon veroorloven. Een adres is in deze periode niet meer aan te wijzen: we raken zijn spoor in de miljoenenstad bijster en hij heeft mogelijk in de vrije natuur of in een café overnacht.¹⁰¹ Hitler zelf heeft deze ellendige Weense periode in *Mein Kampf* weliswaar uitgebreid beschreven, maar hij heeft gedurende de rest van zijn leven geen details prijsgegeven over zijn bestaan in deze tijd;¹⁰² af en toe vermeldde hij klusjes ‘in de bouw’ of beweerde hij dat hij kunstgeschiedenis en verwante disciplines had gestudeerd.¹⁰³

Er bestaat echter een uitvoerige tekst die meer informatie over Hitlers leven tussen de herfst van 1909 en de zomer van 1910 bevat. Die informatie is afkomstig van Reinhold Hanisch en verscheen in 1939 (twee jaar na Hanisch' dood) in een artikel in het Amerikaanse tijdschrift *The New Republic*; de Amerikaanse publicatie berustte op de aantekeningen die Hanisch zelf over zijn kennismaking met Hitler had gemaakt en die zich ook in het hoofdarchief van de NSDAP bevonden.¹⁰⁴ Hanisch was een nogal schimmige figuur; begin jaren dertig leefde hij van de verkoop van door hem vervalste ‘originale’ kunstwerken van Hitler en voorzag hij Hitler-kritische journalisten van onthullingen over de vroege jaren van de inmiddels beroemde politicus. Desondanks komt zijn bericht heel geloofwaardig over: zijn schets van Hitlers dagelijkse gewoonten komt op veel punten geheel overeen met de herinneringen van Kubizek en kan aan de hand van andere bronnen deels worden bevestigd.

In 1909 leefde Hanisch als straatzwerver in Wenen. Volgens zijn aantekeningen kwam hij Hitler in de herfst van dat jaar tegen in een daklozenasiel in de wijk Meidling. Een aan lagerwal geraakte, uitgehongerde en berooide Hitler had daar op de brits naast hem geslapen. Hitler sloot zich bij Hanisch aan en de beide mannen sloegen zich gezamenlijk door de komende weken heen. 's Avonds probeerden ze een slaappleats in een van de daklozenasiels te vinden, overdag gingen ze op zoek naar klusjes; daarbij bleek dat Hitler voor het meeste werk te zwak of ongeschikt was. Hanisch wist Hitler – die hem iets over lessen op de kunstacademie had verteld – ervan te overtuigen zakenpartners te worden. Hitler zou ansichtkaarten schilderen en Hanisch zou ze verkopen. Het project had succes, en al gauw hadden de beide mannen genoeg geld voor een vaste verblijfplaats: het *Männerheim* in de wijk Brigittenau, waar Hitler

van februari 1910 tot mei 1913 zou wonen. Dit ‘mannenhuis’ was een door rijke burgers gefinancierde liefdadigheidsinstelling, naar de normen van die tijd een modelinstituut dat in eerste instantie was bedoeld voor alleenstaande arbeiders met lage inkomens, die hier een vaste verblijfplaats konden krijgen en goed en goedkoop verzorgd konden worden. Er waren geen grote slaapzalen maar kleine, individuele slaapcabines; men beschikte over keurige sanitaire voorzieningen en een leeszaal.¹⁰⁵

Hier zat Hitler nu overdag ansichtkaarten te schilderen, naar voorbeelden van bekende Weense bouwwerken en bestemd voor toeristen. Hitler produceerde een goedkoop massaproduct, maar al snel kreeg hij ruzie met Hanisch, die een hogere productie eiste. Hanisch vertelt dat Hitlers werkklust leed onder het feit dat hij liever de beschikbare kranten las en met de andere bezoekers van de leeszaal discussieerde. Volgens Hanisch keerde Hitlers woede zich vooral tegen de katholieke kerk en de jezuïeten, terwijl hij zeer positief was geweest over de leider van de Alldeutschen, Schönerer; over Karl Hermann Wolf, de leider van de Deutschradikalen; en over de Weense burgemeester Karl Lueger.

Volgens Hanisch’ herinneringen was Hitler intensief met het antisemitisme bezig, in de zin dat hij daarop kritiek had en zich zelfs zeer positief uitliet over het Jodendom. Tot Hitlers bekenden in het *Männerheim* hadden ook Joden behoord, aldus Hanisch, en met een van hen had Hitler goed kunnen opschieten. Deze man is in het bevolkingsregister terug te vinden als de in 1878 geboren Josef Neumann, koperpoetser van ‘mozaïsche’ gezindte. Neumann en nog een andere Joodse marskramer (eveneens in het register opgenomen) gingen nu Hitlers ansichtkaarten verkopen, wat tot ruzie met Hanisch leidde.¹⁰⁶ Nadat Hitler door een grote opdracht wat meer geld had, waren hij en Neumann zelfs een week lang uit het mannenhuis verdwenen en hadden een hotelkamer betrokken, aldus Hanisch; inderdaad heeft Hitler zich in juni 1910 volgens de politie gedurende tien dagen afgemeld. Wat hij in deze dagen samen met Neumann heeft gedaan, is onduidelijk; hijzelf verklaarde tegenover Hanisch dat ze bezienswaardigheden in de stad hadden bekeken.¹⁰⁷

Kort daarna escaleerde de ruzie met Hanisch: een verkoper van ansichtkaarten beschuldigde Hanisch ervan een door Hitler geschilderd werkje achterover te hebben gedrukt. Hitler werd door de politie on-

dervraagd – het proces-verbaal is bewaard gebleven – en bevestigde de beschuldiging. Hanisch had zich onder een valse naam bij de politie gemeld en werd daarop tot zeven dagen cel veroordeeld.¹⁰⁸ Na de breuk met Hanisch – Neumann vertrok in juli 1910 uit Wenen – verkocht Hitler zijn schilderijen nu zelf, vooral aan de Joodse lijstenverkopers Jakob Altenberg en Samuel Morgenstern.¹⁰⁹

Terwijl Hanisch' verslag aan de hand van officiële bronnen deels bevestigd kan worden, werpen andere bronnen een duidelijk twijfelachtig licht op zijn verhaal.¹¹⁰ Voor de periode tussen 1910 en 1913 zijn er nauwelijks betrouwbare bronnen over Hitlers leven te vinden.

Maar één ding blijkt opnieuw uit ambtelijke documenten: toen zijn tante Johanna in 1911 overleed, bleek dat Hitler van haar financiële hulp had gekregen – met name de lening van 924 kronen in 1908. Hitler moest nu tegenover de rechter in de wijk Wien-Leopoldstadt toegeven dat hij allerminst een arme kunststudent zonder inkomsten was, maar heel wel in staat om in zijn levensonderhoud te voorzien; de wezenuitkering was daarom alleen voor zijn zuster Paula bestemd. Te moeten toegeven dat hij zijn zuster jarenlang had voorgelogen, samen met de bekentenis dat zijn studieplannen definitief waren mislukt, moet de reden zijn geweest dat hij het contact met zijn zuster, dat hij al in 1908 had verbroken, ook daarna zou mijden. Pas aan het begin van de jaren twintig, toen hij aan zijn politieke carrière was begonnen en zich naar eigen inschatting als een succesvol man kon presenteren, kwam hij weer bij Paula op bezoek. Met zijn halfzuster Angela schijnt hij af en toe per brief te hebben gecorrespondeerd.¹¹¹

Over de eerste maanden van 1913 bestaat er nog een ander bericht van een medebewoner uit het *Männerheim*. Die is afkomstig van Karl Honisch en werd door hem in 1939 op verzoek van het partijarchief van de NSDAP opgesteld. Honisch was een in 1891 in Moravië geboren kantoorklerk die in 1939 duidelijk van plan was een zo bijzonder mogelijk verslag te schrijven dat niet in conflict zou komen met de officieel verspreide biografie van Hitler. Uit de schets van Honisch blijkt dat Hitler nog altijd hetzelfde leventje leidde. Hij zat nog steeds het grootste deel van de dag in de leeszaal van het mannenhuis en werkte aan zijn schilderijen. Honisch beschreef hem als iemand van 'tengere gestalte,

met ingevallen wangen en donker haar dat over het gezicht viel, gekleed in een versleten donker pak'. Opvallend was volgens hem Hitlers 'altijd gelijkmatige, uiterst solide levenswijze'. Maar zijn stemmingen gingen sterk op en neer: meestal was hij vrolijk en ontspannen, maar vaak trok hij zich terug en zat dan alleen te mijmeren, en soms was hij opvliegend. Volgens Honisch was Hitler vastbesloten om naar München te gaan om daar aan de kunstacademie te gaan studeren. Hij nam volop deel aan de politieke debatten die in de leeszaal in zijn tamelijk vaste kringetje van 'intelligentelingen' werden gevoerd. Vooral als er tegen de 'roden' en 'jezuïeten' werd geageerd, had Hitler met veel temperament aan de discussies deelgenomen.¹¹²

Dat brengt ons op de vraag welke politieke denkbeelden Hitler er in Wenen op na hield. Wanneer Hitler in *Mein Kampf* beweert dat hij in zijn Weense jaren vooral een aanhanger van Schönerer en diens Alldeutschen was geweest, is dat zeker geloofwaardig; in het duidelijk Duits-Nationale milieu waarin hij in Linz was opgegroeid, moet hij immers al een sterke affiniteit met de nog radicalere Al-Duitsen hebben ontwikkeld.¹¹³ Begin jaren zestig verzamelde Eleonore Kandl in haar proefschrift over Hitlers beeld van Oostenrijk de uitspraken van Hitler over het oude Oostenrijk in *Mein Kampf*, in de Tafelgesprekken en uit andere bronnen, en vergeleek deze nauwgezet met artikelen in de Al-Duitse kranten in Wenen. Het resultaat is zeer duidelijk: Hitler had zich de Alldeutsche propaganda op alle wezenlijke punten eigen gemaakt, en dat met verbluffende overeenstemming en in opvallend gelijke bewoordingen. Vooral de volgende punten vielen op:

- de overtuiging dat het bij de Oostenrijks-Hongaarse monarchie om een doodzieke staat ging, omdat de politieke elite met haar 'slappe', op compromissen gerichte politiek niet in staat was de leidende rol van de Duitse cultuur in de veelvolkenstaat te behouden;¹¹⁴
- de aanklacht dat de Habsburgse monarchie telkens weer de belangen van het volk had verkwanseld en de 'slavisering' van het Rijk had bevorderd;¹¹⁵
- de dreigende 'slavisering' en de vermeende fatale rol van de kerk in dit proces;¹¹⁶

- zijn afwijzing van de sociaaldemocratie als zijnde een nationaal onbetrouwbare kracht;¹¹⁷
- de opsomming van fatale blunders van de monarchie en de regering, bij hun ‘verzwakking’ van de Duitse cultuur;¹¹⁸
- zijn woedende tirades tegen de parlementaire democratie;¹¹⁹
- zijn eis dat er vanwege het gemeenschappelijke ‘bloed’ gestreefd moest worden naar een bondgenootschap met Duitsland;¹²⁰
- zijn afkeer van de vele nationaliteiten in het leger van de Donaumonarchie;¹²¹
- zijn kritiek op de ‘verjoodste’ liberale pers van Wenen;¹²²
- en zijn diepe wantrouwen jegens Wenen, ja zelfs zijn haat tegen de hoofdstad, dit ‘rassen-Babylon’, ‘grote volkenmengsel’, deze ‘belichaming der bloedschande’.¹²³

De overeenkomsten gaan zó ver dat we ervan uit kunnen gaan dat Hitler deze polemieken gedurende zijn Weense tijd regelrecht in zich moet hebben opgezogen.

Toen Hitler in 1908 naar Wenen verhuisde, hadden de Al-Duitsen de tijd van hun grootste politieke invloed al achter zich liggen. Werden Schönerers politieke denkbeelden in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw door velen nog gezien als serieuze optie voor de herinrichting van de Donaumonarchie, inmiddels was de beweging eerder een sekte geworden: in de verkiezingen van 1907 slonk de groepering van eenentwintig naar drie (overigens zeer luidruchtige) afgevaardigden en was Schönerer zelf niet herkozen. Met zijn agressieve optredens en zijn hang naar overdrijving was de man een karikatuur van zichzelf geworden, ook al was Hitler in Wenen nog altijd getuige van de persoonlijkheidscultus die onder zijn aanhangers leefde.¹²⁴ In *Mein Kampf* prees Hitler Schönerers analyse van de situatie waarin de Donaumonarchie zich bevond en accepteerde zijn belangrijkste aanbeveling – de Anschluss van het Duitstalige Oostenrijk bij het Reich. Maar hij had ook kritiek op de politicus Schönerer: die zou een onduidelijke voorstelling hebben gehad van ‘het belang van het sociale probleem’, had zich laten inpakken door de dagelijkse parlementaire praktijk en was een volstrekt zinloze strijd tegen de katholieke kerk aangegaan.¹²⁵

Oorspronkelijk dus een aanhanger van Schönerer, was Hitler in zijn Weense tijd, zo schreef hij in *Mein Kampf*, steeds meer een bewonderaar van burgemeester Lueger en diens politiek geworden.¹²⁶ Hitler had weliswaar moeite met de christelijk-sociale grondslag van Lueger, maar hij zag hem vanwege zijn politieke pragmatisme en realiteitszin als een politiek genie, als ‘de uitmuntendste Duitse burgemeester aller tijden’. Hij zou ‘een zeldzaam mensenkenner’ zijn geweest, die vooral een ‘oneindig slim uitgewerkte verhouding met de katholieke kerk’ had bereikt.¹²⁷ Lueger, die van 1907 tot 1910 burgemeester van Wenen was, was er niet alleen in geslaagd met behulp van royale sociale voorzieningen zijn metropool van twee miljoen mensen tot een moderne en leefbare omgeving te maken, maar had ook een autocratisch en uiterst populair regime ingesteld. Dit regime berustte niet in de laatste plaats op een consequent toegepaste antisemitische demagogie, waarin ‘de Joden’ simpelweg van alles de schuld kregen.¹²⁸

Beide politieke voorbeelden van Hitler, Lueger en Schönerer, hanteerden rabiaat antisemitische leuzen. Het zou dus voor de hand hebben gelegen dat Hitler de beide mannen als zijn leermeesters in het antisemitisme had genoemd. Maar in *Mein Kampf* koos Hitler voor een andere duiding en beschreef hij zijn ontwikkeling tot rabiate Jodenhater als een autodidactisch proces, als zijn ‘verreweg moeilijkste verandering’, die hem ruim twee jaar van ‘bittere tweestrijd’ zou hebben gekost.¹²⁹ Ook al werd deze omslag in opvattingen uitgelokt door zijn bewondering voor Lueger en diens christen-sociale partij, Hitler maakt onmiskenbaar duidelijk dat het christelijk gemotiveerde antisemitisme van deze stroming een ‘schijnantisemitisme’ was, omdat het niet op ‘rassenkennis’ stoelde en daarmee aan de kern van het probleem voorbijging.¹³⁰ Hitler beschrijft zijn veranderingsproces als volgt: aanvankelijk had hij aanstoot genomen aan de orthodoxe Joden in het Weense straatbeeld; hun vreemdheid en anders-zijn, zo lezen we in *Mein Kampf*, leidden bij hem tot de conclusie dat de Joden een apart volk zijn. Hij had zich daarna zelfs in het zionisme verdiept, maar was al snel tot het inzicht gekomen dat het debat tussen zionisten en liberale Joden een bedrieglijk schijn debat was om de aandacht af te leiden van de werkelijke eenheid onder de Joden.

Hun vermeende gebrek aan hygiëne – lichamelijk maar vooral geestelijk – had hem afkeer ingeboezemd: ‘Was er ook maar één vuiligheid,

één schaamteloosheid in welke vorm dan ook, vooral in het culturele leven, waarbij niet minstens één Jood betrokken was geweest?¹³¹ Vooral de rol van Joden in de pers, de kunst, de literatuur en het theater vond hij rampzalig; in één adem noemde hij de Joden verantwoordelijk voor prostitutie en handel in meisjes. Ten slotte zou hij tot de kern van het probleem zijn doorgedrongen, toen het hem opviel dat de voltallige leiding van de sociaaldemocraten in handen van Joden was. Aan het einde van zijn 'inzichten' stond een apocalyptische voorstelling: zou 'de Jood met behulp van zijn marxistische geloofsbekentenis over de volken der wereld' zegevieren, dan zou 'zijn bekroning de dodendans der mensheid zijn'.¹³²

Deze vermeende 'bekering' tot het antisemitisme, als resultaat van eigen observaties, zelfstudie en reflectie, staat echter haaks op berichten van tijdgenoten die Hitler destijds allerminst als een rabiante antisemiet herkenden en aanvoerden dat hij relaties met verschillende Joden onderhield. Hoe zijn deze tegenstrijdigheden te verklaren?

In wezen moeten we ons bij de vraag naar Hitlers politieke oriëntatie in deze Weense jaren distantiëren van de buitengewoon invloedrijke zelfstilering die hij in *Mein Kampf* ontvouwde: het idee dat iemand die was voorbestemd voor een uitzonderlijke carrière, hier consequent zijn eigen 'wereldbeeld' uitwerkte, zich in een soort zelfstudie op zijn latere en exorbitante rol aan het voorbereiden was. Niets was minder waar. In werkelijkheid was Hitler destijds een nobody, die bezig was met de dagelijkse strijd om te overleven en zich daarnaast met politieke kwesties bezighield. Iemand die zijn frustraties bestreed met de gedachte dat het voor hem zo harde Wenen de hoofdstad was van een rijk dat tot de ondergang was gedoemd. Zijn apathie en onvermogen zichzelf uit zijn positie aan de rand van de samenleving te bevrijden, is opmerkelijk in vergelijking tot de energie die hij vanaf 1919 aan de dag legde. Pas in de bijzondere situatie vlak na de Eerste Wereldoorlog en in een sfeer van revolutie en contra-revolutie in Beieren, zou hij door omstandigheden van buitenaf – zoals we zullen zien – in een heuse politieke carrière worden gekatapulteerd.

De vraag of Hitler zijn radicale antisemitisme in Wenen heeft opgedaan en in hoeverre die Weense jaren de basis voor zijn latere 'carrière' als antisemiet hebben gelegd, wordt dus vanuit een verkeerd perspectief benaderd. Het antisemitisme is in wezen een verwarrende waarneming

van de sociale werkelijkheid, een reservoir van schijnoplossingen voor complexe verbanden. Antisemitisme moet altijd worden bekeken en verklaard vanuit de achterliggende context van opvattingen over politiek en samenleving; de ‘argumenten’ van het antisemitisme zijn, al naargelang die context, bijna geheel inwisselbaar. Als aanhanger van de door Schönerer verspreide ideologie zag Hitler zich geconfronteerd met een falanx van vijanden: vanuit zijn perspectief vormden de monarchie, het staatsapparaat, de adel, het parlement, de katholieke kerk, de Slaven, de Joden en de marxistische arbeidersbeweging één rampzalige coalitie die streefde naar de verlaging van de statuut van de Duitse cultuur in de Donaumonarchie. Zo gezien was zijn antisemitisme slechts één van zijn vele vijandbeelden. In een stad waar het antisemitisme een vast bestanddeel van het dagelijks leven vormde en iets waarop het populaire stadsbestuur grotendeels steunde, viel Hitler met deze vorm van antisemitisme, als het ware ‘omheind’ door talloze andere vijanden, niet bijzonder op. Het radicale aan zijn toenmalige wereldbeeld was niet zijn antisemitisme, maar zijn met talloze andere vijandbeelden verbonden afwijzing van de bestaande staatsmacht.

Hitler moet in de Oostenrijkse hoofdstad naast het alomtegenwoordige antisemitisme ook in aanraking zijn gekomen met allerlei ‘volks’ en racistisch gedachtegoed. Ideeën over een superieur noords ras; de racistische minderwaardigheid van Joden, ‘negers’ en Aziaten; opvattingen over raciale voortplanting en raszuiverheid ter voorkoming van ‘degeneratie’... Al dit soort denkbeelden waren aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog in Wenen relatief wijdverbreid. Maar zijn bewering dat hij in Wenen al één of meerdere ideologische ‘leermeesters’ uit volks-esoterische kring had, wordt net zomin door bewijzen gestaafd als de – aanvankelijk door Hitler aangehangen – stelling dat hij uit het destijds voorhanden zijnde brouwsel van volkse en antisemitische ideeën een overzichtelijk wereldbeeld had gedestilleerd.¹³³

München

In mei 1913 keerde Hitler Wenen de rug toe. Samen met ene Rudolf Häusler, die hij uit het *Männerheim* in de Meldemannstraße kende,

verhuisde hij naar München, waar hij feitelijk zijn oude levensstijl voortzette. In de eerste maanden probeerde hij zo goed en zo kwaad als het ging van zijn schilderijen te leven; hij wijdde zich verder aan zijn diverse 'studies' maar schijnt niet naar een opleiding of vast werk te hebben uitgekeken. Naast Häusler, met wie hij een tijdje bij de weduwe Anna Popp aan de Schleißheimerstraße 43 woonde, schijnt hij in deze periode geen goede bekenden, laat staan vrienden te hebben gehad en stond hij in de omgeving bekend als een uitgesproken einzelgänger.¹³⁴

Anton Joachimsthaler heeft verschillende documenten verzameld waaruit blijkt dat Hitler door de binnenstad van München zwierf om zijn schilderijen – doorgaans aquarellen van historische gebouwen in de stad – in bierhallen of aan winkeliers te verkopen. Daarbij gokte hij duidelijk op het medelijden van de kopers: de wat verformfaaide jongeman wekte de indruk een noodlijdende student of werkloze kunstenaar te zijn. Sommige klanten bestelden bij hem een hele reeks werken.¹³⁵ Tegenover de autoriteiten omschreef hij zichzelf als 'kunstschilder'. Later zou Hitler steeds weer beweren dat hij zich ook in zijn Münchense tijd met politiek had beziggehouden, niet zozeer door bijeenkomsten te bezoeken als wel door veel te lezen; daarbij zou hij zich vooral in het 'marxisme' en het antisemitisme hebben verdiept en daarmee een 'regelrecht granieten grondslag' voor zijn politieke opvattingen hebben gelegd.¹³⁶ We kunnen ook deze doelbewust en consequent omschreven 'zelfstudie' op goede gronden interpreteren als een onderdeel van de door Hitler zelf geconstrueerde legende rond zijn persoon; in elk geval zijn er geen aanwijzingen dat hij zich met politiek inliet.¹³⁷

Wat bewoog Hitler in 1913 naar München te verhuizen? Voor deze beslissing kunnen meerdere redenen zijn geweest.

Op zijn vierentwintigste verjaardag kreeg hij zeggenschap over de erfenis van zijn vader, en het bedrag van 700 kronen – waarvan hij zeker een jaar had kunnen leven – stelde hem in staat te verhuizen. Zijn afkeer van Wenen lijkt na zijn vijf 'lijdensjaren' heel duidelijk, terwijl hij in de 'kunststad' München de mogelijkheid had zijn leven als bohemien in een nieuwe omgeving voort te zetten. Deze periode in München aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was, zo schreef hij in *Mein Kampf*, 'de gelukkigste en veruit meest contente van mijn leven' geweest, zeker ook omdat hij zich door een 'innerlijke liefde' met de stad verbonden voelde.¹³⁸ Omdat het aan

de Isar zo goed beviel, verlengde hij achteraf in *Mein Kampf* zijn verblijf met een jaar: hij schreef dat hij al in 1912 naar München was gegaan.

In oktober 1941 noemde Hitler in de Tafelgesprekken nog een andere reden voor de verhuizing: hij had met het idee gespeeld om in Duitsland architectuur te studeren (waarvoor hij niet, zoals in Oostenrijk, een hogere scholing nodig zou hebben gehad). Maar in München besloot hij vervolgens nog drie jaar een ‘praktische opleiding’ te volgen, om zich daarna als bouwtekenaar bij het vermaarde architectenbureau Heilmann & Littmann aan te melden; hij hoopte klaarblijkelijk dat deze baan als opstapje voor een verdere carrière als architect kon dienen.¹³⁹

Daarnaast was er nog een derde, zeer concrete reden om Oostenrijk te verlaten. Hitler had zich in 1909 als twintigjarige voor de militaire dienst moeten inschrijven en zich een jaar later voor dat doel moeten laten keuren. Dat had hij echter niet gedaan, en ook in de jaren daarna had hij dat niet rechtgezet. Het ontlopen van de aanmeldingsplicht door naar het buitenland te gaan betekende een zwaar vergrijp tegen de Oostenrijkse dienstplicht; vooral omdat Hitler bij zijn uitschrijving in Wenen zijn nieuwe woonplaats München niet had opgegeven, wat erop duidt dat hij niet wilde dat de Oostenrijkse overheid zijn gangen kon nagaan. Vanaf augustus 1913 werd Hitler door de gemeentepolitie van Linz inderdaad wegens ‘aanmeldingsvlucht’ gezocht – en in januari 1914 dankzij de samenwerking met de Münchense politie ook in de Beierse hoofdstad opgespoord. Het Oostenrijkse consulaat-generaal in München liet hem door de plaatselijke politie oppakken. Maar men achtte Hitlers verklaring, dat hij zich in februari 1910 in Wenen als potentieel dienstplichtige had aangemeld en nooit de bedoeling had gehad zich aan de dienstplicht te onttrekken, geloofwaardig en gaf hem toestemming om zich op 5 februari alsnog in Salzburg te laten keuren. Daar werd hij als ‘wapenongeschikt’ afgekeurd.¹⁴⁰ Amper een halfjaar later brak de Eerste Wereldoorlog uit.

Wereldoorlog

De reacties op de Duitse oorlogsverklaring, hartje zomer 1914, liepen in Duitsland sterk uiteen: aan de ene kant werd de stap enthousiast

toegejuicht, aan de andere kant was men ontevreden en bezorgd, daartussenin heerste grote onzekerheid. De ‘augustusbelevens’ – een golf van spontane vaderlandsliefde die de natie verenigde – speelde in de berichtgeving van die tijd en in de latere herinnering van nationalistische Duitsers een grote rol maar is duidelijk een eenzijdige, door de staat achteraf gemanipuleerde voorstelling van zaken met betrekking tot de stemming onder de bevolking.

Zo heerste er ook in München in juli 1914 onder slechts een deel van de bevolking een patriottische jubelstemming over de aanstaande oorlog.¹⁴¹ Toen op de avond van 1 augustus 1914 de mobilisatie en de Duitse oorlogsverklaring aan Rusland werden afgekondigd, kwam het in de binnenstad tot spontane demonstraties; enkele duizenden mensen stroomden naar het paleis van Ludwig III en juichten de Beierse koning toe. De volgende dag verzamelde zich rond het middaguur een menigte mensen die de opstelling van de oorlogswacht rond het paleis wilden aanschouwen en met het zingen van vaderlandslievende liederen hun patriottisme wilden uiten. Op een foto die Hitlers latere persoonlijke fotograaf Heinrich Hoffmann van de gebeurtenis maakte, is ook – met grote waarschijnlijkheid – Adolf Hitler te herkennen, die, zo lijkt het, door het algehele enthousiasme wordt aangestoken. Maar Hoffmanns foto is veeleer onderdeel van een patriottistische propagandacampagne dan een bewijs voor de echte stemming onder het volk: de fotograaf drukte precies af op het moment dat de menigte – die slechts een deel van het Odeonsplein voor de residentie innam – door een camera aan de rand van het plein werd gefilmd en daardoor extra veel enthousiasme toonde.¹⁴²

Het uitbreken van de oorlog deed Hitler uit zijn apathie ontwaken. In *Mein Kampf* schreef hij dat ‘de uren van toen mij als een verlossing uit de ergerlijkste jeugdervaringen’ voorkwamen.¹⁴³ In de roerige dagen rond de eerste mobilisatie wist hij als vrijwilliger bij het 2e Infanterieregiment aangenomen te worden, waarbij het feit dat hij Oostenrijker was en als zodanig niet in het Beierse leger mocht dienen, werd genegeerd. Ook het feit dat hij kort tevoren als ‘wapenongeschikt’ was afgekeurd, speelde geen rol meer. Op 16 augustus 1914 begon hij dan ook zijn dienstitijd bij het regiment, en op 1 september werd hij bij het pas gevormde 16e Reserve-infanterieregiment ingedeeld.¹⁴⁴

In het leger onderwierp Hitler zich voor het eerst in zijn leven aan een vast patroon, werd hij als lid van een groep (zij het in de positie van buitenstaander) geaccepteerd en had hij zoiets als een perspectief. Tijdens een van zijn Tafelgesprekken in oktober 1941 beschouwde hij zijn bijna vijfenhalf jaar durende tijd in het leger achteraf als de 'enige periode' in zijn leven waarin hij 'geen zorgen had'.¹⁴⁵ Vanuit zijn gezichtspunt had hij als soldaat voor het eerst de kans een concrete en zinvolle taak op zich te nemen die aansloot op zijn fantasievolle toekomstdromen: uit de oorlog, dat wist hij zeker, zou een glorieus 'Groot-Duitsland' verrijzen.

In tegenstelling tot een lang volgehouden mythe was het 16e Reserve-infanterieregiment geen vrijwilligersregiment; slechts 30 procent van de soldaten die in 1914 werden ingedeeld, hadden zich vrijwillig aangemeld. Het merendeel van de regimentsleden was reservist, oftewel mannen die eerder waren vrijgesteld van militaire dienst.¹⁴⁶ De sociale samenstelling van het regiment was een doorsnee van de Beierse bevolking.¹⁴⁷ Nadat koning Ludwig III de mannen had geïnspecteerd en afscheid van ze had genomen, namen ze op 10 oktober hun intrek in kamp Lechfeld, voor een tiendaagse, tamelijk intensieve gevechtstraining, die het merendeel van de manschappen tot aan de rand van uitputting bracht. De eerste vijf dagen in Lechfeld, zo gaf Hitler dan ook in een brief aan zijn voormalige hospita Popp toe, 'waren de meest uitputtende van mijn leven'.¹⁴⁸ Op 21 oktober werd het regiment naar het westfront verplaatst; Hitler herinnerde zich later dat de troepentreinen op het hele traject door Duitsland door de enthousiaste bevolking werden toegejuicht.¹⁴⁹ Op 24 oktober kwamen de infanteristen in Lille aan, vanwaar ze na enkele dagen rust richting het front marcheerden.¹⁵⁰

Op 29 oktober werd het regiment voor het eerst ingezet. In de loop van de Eerste Slag om Ieper, die op 20 oktober was begonnen, werd uit het Duitse 6e leger een aanvalscontingent gevormd dat de verder naar het noorden langs de Kanaalkust begonnen aanval van het 4e leger moest ondersteunen. Tot dit aanvalscontingent behoorde ook de 6e Beierse Reservedivisie met daaronder Hitlers regiment, dat ook wel het 'List-regiment' werd genoemd, naar zijn eerste bevelhebber. Het regiment had in de ochtend van 29 oktober de taak om het dorp Geluvelt in te nemen, dat door troepen van het 14e Britse Korps werd bezet; de onervaren,

slecht getrainde en ontoereikend uitgeruste soldaten uit Beieren – veel mannen hadden bijvoorbeeld geen helm ontvangen en droegen militie-mutsen – stuitten op een vrij goed getrainde en uit beroepssoldaten bestaande expeditiemacht, die echter in de drie dagen durende slag talrijke tactische fouten maakte.¹⁵¹ Het List-regiment vocht niet alleen tegen de Britten, maar had ook zwaar te lijden onder foutieve beschietingen van de eigen artillerie, omdat de manschappen van het List-regiment vanwege hun uitzonderlijke hoofddeksels voor Britten werden aangezien.¹⁵²

Verslagen van Hitler zelf en van verschillende andere leden van het regiment geven een goed beeld van de afgrijselijke chaos van deze ‘vuurdoop’. De aanval vond plaats op onoverzichtelijk en met talrijke hindernissen bezaaid terrein: heggen, greppels en hekken belemmerden de opmars terwijl de vijand ruimschoots dekking kon vinden in boerenhoeves, bosschages en struikgewas om de aanvallers onverhoeds onder vuur te nemen. De onervaren manschappen die de uitwerking van artillerie- en machinegeweervuur nog niet hadden meegemaakt, moeten met een mengeling van angst en de moed der wanhoop zijn opgerukt; aanvalsformaties vielen uiteen in losse, ongecoördineerde groepjes, die telkens weer door officieren en onderofficieren tot de aanval werden opgeroepen. In een uitvoerige brief aan een bekende uit München – rijksambtenaar Ernst Hepp¹⁵³ – beschreef Hitler deze ervaring drie maanden later (in de hem kenmerkende spelling) alsof ze gisteren had plaatsgevonden: in februari 1915 had Hitler blijkbaar nog geen afstand genomen van de gebeurtenissen van de afgelopen herfst.

‘We kropen over de grond naar de bosrand. Boven ons huilt en suist het van de flarden boomstammen en takken die ons om de oren vliegen. Dan weer slaan granaten in de bosrand in en slingeren wolken van stenen, aarde en zand in de lucht, tillen de zwaarste bomen van hun wortels en verstikken alles in een geelgroene, afschuwelijke, stinkende damp. ... Daar komt onze majoor. Hij gaat weer voorwaarts. Ik spring en loop zo goed en zo kwaad als het gaat over de weide- en bietenvelden, spring over greppels, kom onder [prikkel]draad en heggen en dan hoor ik voor mij geschreeuw: “Hierheen, alles hierheen.” Ik zie nu een lange loopgraaf voor me liggen, een ogenblik later spring ik erin en voor me, achter me, links en rechts volgen talloze anderen. Naast me zie ik Würt[t]enberger,

en onder mij dode en gewonde Engelsen.’ Nadat de Duitse artillerie de Britse stellingen onder vuur had genomen, werd de aanval voortgezet: ‘We rukken bliksemsnel over de akkers op, en na bloedige tweegevechten op sommige plekken verdrijven we de jongens uit de ene na de andere loopgraaf. Velen steken hun handen op. Wat zich niet overgeeft, wordt neergeschoten. Zo ontruimen we loopgraaf na loopgraaf.’ Maar uiteindelijk stokte de aanval, totdat de bataljonscommandant ingreep: ‘De majoor overziet de situatie snel. en [sic] beveelt dat we ons links en rechts van de weg verzamelen voor de opmars. We hebben geen officieren meer, nauwelijks nog onderofficieren. Dus springt eenieder van ons die ook maar enigszins een kerel is, terug en roept versterkingen aan. Wanneer ik de tweedekeer [sic] met een troep uit elkaar geslagen Würt[t] enberger terugkom, ligt de majoor met opengescheurde borstkas op de grond. Een hoop lijken om hem heen. Nu is er nog één officier over, zijn adjudant. We koken innerlijk van woede. “Meneer de luitenant, leid ons in de aanval,” schreeuwt iedereen. Dus voorwaarts gaat het, door het bos links naar binnen. op [sic] de weg komen we niet vooruit. 4 keer rukken we op en moeten we weer terug, van mijn hele troep blijft naast mijzelf nog maar één over, en ten slotte sneuvelt ook hij. Een schot rukt mijn hele rechtermouw weg, maar als door een wonder blijf ik gezond en wel. Om 2u rukken we eindelijk voor de 5e keer op, en ditmaal nemen we de bosrand en de boerenhoeves in.’¹⁵⁴

In *Mein Kampf* beschrijft Hitler hoe de aanvallende soldaten het *Deutschlandlied* hadden ingezet en dat het gezang zich van de ene compagnie naar de andere had verspreid.¹⁵⁵ In zijn eigen, duidelijk geloofwaardiger verslag van de gebeurtenissen komt deze episode niet voor, net zomin als andere taferelen van deze aanval; klaarblijkelijk veroorloofde Hitler zich literaire vrijheden in de talloze beschrijvingen die na de oorlog over de patriottische doodsverachting en moed van deze ‘vrijwilligersregimentisten’ werden verspreid; zij zouden bij Langemark (zo’n 10 kilometer ten noorden van Geluveld), en naar verluidt met het *Deutschlandlied* op de lippen, in vijandelijk spervuur zijn gedecimeerd.¹⁵⁶

Na drie dagen van verbitterde gevechten wist het regiment uiteindelijk het dorp in te nemen, maar het eigenlijke doel van het offensief, de stad Ieper, werd niet gehaald. Circa 75 procent van het reservistenregiment

sneuvelde of raakte gewond. Tot de gevallen behoorde ook regimentscommandant Julius List.¹⁵⁷ De aanval liep vast in een loopgravenoorlog – een situatie waarin de komende vier jaar weinig verandering zou komen.¹⁵⁸ Maar eerst werd het regiment na een korte rustpauze nog in november aan het Vlaamse front ingezet, aanvankelijk in de buurt van Mesen,¹⁵⁹ enkele dagen later bij Wijtschate¹⁶⁰ – waar het opnieuw aan zware gevechten deelnam – en vervolgens opnieuw bij Mesen.¹⁶¹

Nadat de oorlog in het slop was geraakt, groeven de soldaten die direct aan het front lagen zich noodgedwongen in, in een systeem van loopgraven en schuttersputten. Met de komst van de winter namen de gevechten langs dit stuk van het front geleidelijk af, ook al leden de Duitsers door Britse artilleriebeschietingen, scherpsschutters en af en toe verkenningmissies telkens weer verliezen.¹⁶²

Gedurende de winter waren het vooral de ontberingen in de loopgraven die het leven van de soldaten kwelden. ‘Door de eeuwige regen (we hebben geen winter), de nabijheid van de zee en de lage ligging van het terrein lijken de weiden en akkers op bodemloze moerassen, terwijl de wegen met een laag modder van één voet dik zijn bedekt. ...door deze zompige bodem zijn de loopgraven van onze infant[e]rie getrokken,’ schreef Hitler in zijn Münchense brief.¹⁶³ De soldaten stonden soms tot hun knieën in het water en loopgraven moesten worden opgegeven omdat ze in beekjes waren veranderd. Zelfs een minimum aan hygiëne was onder deze omstandigheden niet te handhaven.¹⁶⁴

Hitler werd op 3 november tot ‘Gefreiter’ of soldaat 1e klasse bevorderd en op 9 november als ordonnans aan de regimentsstaf toegewezen.¹⁶⁵ In deze functie moest hij berichten van de bevelspost van het regiment – die enkele kilometers achter de frontlijn lag – naar de vooruitgeschoven bataljonsposten of naar naburige regimenten brengen, maar doorgaans niet aan de frontlijn zelf.¹⁶⁶ Wanneer de eigen stellingen onder zwaar vuur lagen, was dit een uiterst gevaarlijke taak; maar de meeste tijd was het relatief rustig aan het front, en de voordelen van het ordonnanswerk gaven de doorslag: Hitler hoefde niet langer dag en nacht in de modder en het vuil van de loopgraven door te brengen, zoals zijn regimentskameraden, maar deed de meeste tijd dienst op (vooruitgeschoven) regimentsposten of op het verder achter het front gelegen en relatief veilige hoofdkwartier

van het regiment, en we mogen aannemen dat het dagelijkse contact met stafofficieren de ordonnans de nodige voordelen opleverde. Tijdens rustige fases kon hij lezen, tekenen en schilderen, en hij adopteerde zelfs een hondje genaamd Foxl. Terwijl van het steeds weer ververste List-regiment ongeveer een kwart van de manschappen sneuvelde, kwam uit Hitlers achtkoppige groep van ordonnansen, waarin hij sinds 1915 dienstdeed, geen man tijdens de inzet om het leven.¹⁶⁷ Hitler deed er alles aan om zijn positie te behouden.¹⁶⁸

Volgens de toenmalige regimentsadjutant Fritz Wiedemann stond Hitler bekend als zeer betrouwbaar en werd hij daarom samen met twee of drie kameraden zo weinig mogelijk voor het overbrengen van routine-berichten ingezet, maar voor bijzonder lastige opdrachten in gereedheid gehouden. Maar vanuit militair oogpunt maakte Hitler 'geen bijzonder goede indruk', met een slappe lichaamshouding, waarbij hij het hoofd 'doorgaans wat scheef op de linkerschouder' droeg. Zijn antwoorden waren 'allesbehalve militair beknopt', hij was 'niet van het leidinggevende hout gesneden' [sic] en was ook niet op bevordering uit geweest. Max Amann, destijds Hitlers sergeant en later zijn regeringswoordvoerder, verklaarde na de Tweede Wereldoorlog dat Hitler zich zelfs 'zeer ontdaan' tegen een door hem voorgestelde bevordering had verzet. Amann beschrijft Hitler als 'gehoorzaam, plichtsgetrouw en bescheiden'.¹⁶⁹

Op 15 november begeleidde Hitler de nieuwe regimentscommandant Engelhardt naar het front toen deze onverhoeds onder vuur werd genomen. Samen met een andere soldaat – volgens een ander verslag bestond de groep uit vier man – stelde Hitler zich beschermend voor de officier op en dwong hij hem om dekking te zoeken.¹⁷⁰ Toen begin december het IJzeren Kruis 2e Klasse aan zestig leden van het regiment werd toegekend, behoorden tot de gedecoreerde soldaten ook de ordonnansen die de regimentscommandant twee weken eerder hadden gered.¹⁷¹ 'Het was de gelukkigste dag in mijn leven,' schreef Hitler aan Joseph Popp in München.¹⁷²

Op 12 maart 1915 leed het regiment zware verliezen tijdens een grote Duitse tegenaanval op Britse troepen bij Neuve-Chapelle¹⁷³ en betrok daarna nieuwe stellingen voor het dorp Fromelles.¹⁷⁴ Het regiment bezette een stuk frontlijn van iets meer dan 2300 meter; aan het front

werden telkens zes compagnieën ingezet, met zes in reserve, waarvan er drie achter het front in rust werden gehouden.¹⁷⁵ De meeste tijd heerste in de voorste linies de routine van de loopgravenoorlog, met relatief weinig gevechtshandelingen; de soldaten waren vooral bezig met het uitbreiden van de loopgraven en schuttersputten, naast de strijd tegen het binnendringende water en ongedierte. Maar het kwam ook tot zware gevechten: in mei 1915 braken de Britten door de linies van het 16e Reserveregiment heen, dat de volgende dag het verloren terrein met zware verliezen wist te heroveren.¹⁷⁶ In juli sloegen de mannen een Australisch-Britse stormloop af.¹⁷⁷

In september 1916 werd het regiment afgelost en begin oktober ingezet in de vanaf begin juli woedende Slag aan de Somme, de ambitieuze Britse poging om de Duitse troepen in een 'uitputtingsslag' murw te beuken. Op 5 oktober werd de schuttersput van de regimentsordonnans, ongeveer 2 kilometer achter het front, door artillerievuur getroffen. Hitler raakte gewond aan zijn been en werd afgevoerd naar het militaire hospitaal van Beelitz.¹⁷⁸ Hij bleef daar een kleine acht weken en maakte, enigszins hersteld, van de gelegenheid gebruik om het naburige Berlijn te bezoeken, waar hij het nationaal museum, de Alte Nationalgalerie, bezichtigde.

Begin november reisde Hitler naar München om zich te melden bij een reserveonderdeel, het 2e Infanterieregiment. Later zou hij in *Mein Kampf* beweren dat hij in Beelitz, Berlijn en München een sterk defaitistische houding had aangetroffen: 'ergernis, zwaarmoedigheid en gescheld', en ook lafheid en 'lijntrekkerij'. Hij beklagde zich erover dat achter de bureaus van het Duitse leger louter Joden zaten en dat de oorlogseconomie in Joodse handen was.¹⁷⁹ In de tweede helft van de oorlog nam het antisemitisme in Duitsland inderdaad toe en werd er veel gepraat over vermeende Joodse 'lijntrekkers' en 'oorlogsgraaiers'. Maar de conclusie dat deze sfeer Hitlers houding tegenover de Joden (nog) negatiever zou hebben gemaakt, is te eenvoudig. Het valt zelfs op dat we ook uit deze oorlogstijd over geen enkel schriftelijk bewijs voor Hitlers antisemitisme beschikken.¹⁸⁰

Omdat hij vreesde naar een ander regiment te worden overgeplaatst, schreef hij een brief aan Wiedemann, die hem daarop bij de staf van het 16e Reserveregiment indeelde. Begin maart 1917 – het regiment lag nu

in een andere stelling bij La Bassée – betrok Hitler zijn nieuwe positie.¹⁸¹ In april werd het regiment bij een Canadese aanval uit zijn loopgraven verdreven,¹⁸² waarna het na een korte rustpauze opnieuw werd ingezet in de Slag bij Arras, die door het vijandelijke offensief was ontbrand.¹⁸³ De volgende maanden brachten de mannen hoofdzakelijk in rust achter de linies door,¹⁸⁴ onderbroken door korte en bloedige gevechten aan het front, in juni en vooral in de tweede helft van juli, toen het regiment twee weken lang onder permanent vijandelijk artillerievuur lag en meer dan achthonderd man verloor. De amper nog gevechtssklare eenheid werd van het front teruggetrokken, maar raakte deels nog verwickeld in het grote Britse offensief dat op 31 juli was begonnen.¹⁸⁵

Begin augustus werd het uitgeputte regiment naar het front in de Elzas verplaatst, waar Hitler half september 1917 werd onderscheiden met het Militaire Kruis van Verdienste IIIe Klasse¹⁸⁶ en aan het einde van de maand verlof kreeg, een tijd die hij bij de ouders van een vriend in Berlijn doorbracht.¹⁸⁷ Zijn regiment was inmiddels naar de Champagne verplaatst. In maart en april 1918 leed het opnieuw zware verliezen bij de inzet aan het front, ditmaal ter ondersteuning van het Duitse voorjaarsoffensief, de laatste poging van de Duitse legerleiding om de westelijke geallieerden toch nog de beslissende nederlaag toe te brengen. Alleen al in april verloor het regiment bijna de helft van al zijn manschappen door dood, verwonding of ziekte. Nadat het Duitse offensief begin juni tot staan was gekomen, werd de eenheid van het front teruggetrokken, maar al na twee weken naar het Marne-front verplaatst en in de tweede helft van juli opnieuw ingezet in de Tweede Slag bij de Marne, de laatste poging van het Duitse leger om naar Parijs door te stoten. Eind juli werd het regiment ook van dit front teruggetrokken.¹⁸⁸ Begin augustus ontving Hitler het IJzeren Kruis Ie Klasse, een voor een gewone soldaat uiterst zeldzame onderscheiding; de reden zou zijn dat Hitler onder zwaar vijandelijk vuur een belangrijk bericht naar de frontlinie had gebracht, maar het kan ook zijn dat het om een erkenning voor zijn inzet gedurende zijn hele dienstdtijd ging.¹⁸⁹ Het was Wiedemanns opvolger als regimentsadjutant, luitenant Hugo Gutmann, die Hitler had voorgedragen. Omdat Gutmann Joods was, zou Hitler hem jaren later als 'lafaard' zwartmaken.¹⁹⁰

Dat Hitler een plichtsgetrouw en, als het erop aankwam, moedige soldaat was, lijdt geen enkele twijfel, ook al lijken veel van de uitspraken daarover van strijdmakkers en meerderen hetzij tegenstrijdig, hetzij later door de NSDAP gestuurd.¹⁹¹ Cruciaal is evenwel dat hij als ordonnans een uitzonderingspositie innam, waardoor zijn 'oorlogservaring' zich duidelijk onderscheidde van het alledaagse bestaan van de meeste Duitse soldaten; hij hoefde niet, zoals miljoenen anderen, in een jarenlange, afmattende frontoorlog zien te overleven in loopgraven die zich 's winters met modder en water vulden, waar ziekten als dysenterie en tyfus huishielden, waar de soldaten geplaagd werden door luizen en ratten, en in de zomer door zwermen vliegen.

In *Mein Kampf* schrijft Hitler zeer openlijk over zijn angsten en innerlijke conflicten aan het begin van de oorlog: al snel werd de 'slagveldromantiek' verdreven door 'verschrikking', werd de aanvankelijke jubelstemming 'verstikt door doodsangst'. Zoals iedereen werd ook hij overvallen door 'de worsteling tussen de drang tot lijfsbehoud en de roep van de plicht'. In beeldende taal schildert hij dat, wanneer 'de dood op jacht was', een 'onbestemd iets' in hem in opstand leek te komen, een drang die probeerde 'zich in alle redelijkheid het zwakke lichaam voor te stellen', maar dat hij deze innerlijke stem telkens als lafheid had weten te identificeren. Pas na lange gevechten ('een zwaar trekken en waarschuwen'), zo lezen we, had hij deze verzoeking weten te overwinnen: 'Echter, hoe sterker deze tot rede manende stem klonk, hoe luider en indringender ze verlokte, des te scherper kwam ik in verzet, tot uiteindelijk, na een lange innerlijke strijd, het plichtsbesef de zege behaalde.' 'Al [sic] in de winter van 1915-1916', dus ruim een jaar na het begin van zijn inzet in de oorlog, werd deze innerlijke strijd beslist: 'De wil was eindelijk heer en meester geworden.'¹⁹²

Ook al heeft Hitlers zelfstilering tot *Willensmenschen* duidelijk haar stempel op deze passage gedrukt, ze verraadt toch het een en ander over Hitlers toenmalige innerlijke conflicten. De verschrikkingen van die eerste oorlogsmaanden lieten ook in zijn brieven hun sporen na. In januari 1915 schreef hij dat hij op een spoedig offensief hoopte: 'Anders wordt men zenuwziek.' Twee weken later bekende hij 'zeer nerveus' te zijn en dat de zware beschietingen 'na verloop van tijd zelfs de sterkste

zenuwen kapotmaakten'.¹⁹³ Vijfentwintig jaar later had hij deze gebeurtenissen ogenschijnlijk volkomen gerationaliseerd: hij gebruikte ze als een op levenservaring stoelende grondslag voor zijn ideologische stelregels. In een van zijn Tafelgesprekken in september 1941 gaf hij toe dat hij met het oog op het massale lijden en sterven op de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog tot het inzicht was gekomen 'dat het leven een voortdurende, wrede strijd is die uiteindelijk bedoeld is voor het behoud van de soort'.¹⁹⁴ Zowel de uitspraak in *Mein Kampf* als die in de Tafelgesprekken maakt duidelijk hoeveel moeite Hitler deed om zijn door de oorlog geschokte gevoelens naderhand onder controle te krijgen en het overwinnen van zijn angsten in die tijd tot een element van zelfstilering om te buigen.

In de herinneringen van zijn toenmalige strijdmakkers en meerderen blijft Hitler een wat bleke figuur, die weliswaar door de groep werd geaccepteerd maar toch als een eigenzinnige eenling werd gezien. Tijdens uitstapjes die hij met zijn kameraden naar de naburige stad Lille maakte, hield hij zich doorgaans afzijdig van de anderen en meed hij de gebruikelijke uitpattingen, zoals drankfestijnen of amoureuze avonturen.¹⁹⁵ Hij schijnt ook tijdens de oorlog geen enkele vorm van omgang met een vrouw te hebben gehad,¹⁹⁶ en wanneer het gesprek van de mannen op het 'onderwerp nr. 1' kwam, hield hij zich volgens zijn vriend Brandmayer stevast op de vlakte: nee, hij had geen vriendin en 'daartoe zou 'k ook nie kome'.¹⁹⁷

Zijn toenmalige *Feldwebel* (sergeant der 1e klasse) Amann herinnerde zich dat Hitler de enige van de onder hem vallende mannen was die nooit een pakketje van het 'thuisfront' kreeg toegestuurd. 'Hij had niemand; hij was bescheiden en niet veeleisend. Maar hij was wel een beetje vreemd.' Toen er eens wat geld in de kantinekas overbleef, had hij Hitler als 'armste man' een klein bedrag voor eigen gebruik willen toeschuiven, maar Hitler had het aanbod afgeslagen.¹⁹⁸

Het jarenlange dicht op elkaar leven, in een betrekkelijk kleine en constante groep van soldaten en officieren, bracht Hitler er niet toe nauwere en vriendschappelijker contacten met zijn strijdmakkers aan te knopen. Ook na de oorlog had hij blijkbaar geen behoefte om een persoonlijke band of 'veteranenkameraadschap' met zijn voormalige strijd-

makkers te onderhouden. Zo hield hij persoonlijk afstand tot Amann, die hij vanaf 1921 in de NSDAP inzette, en tot Wiedemann, die in 1933 zijn adjudant werd. Voormalige kameraden die zich na 1933 met verzoeken om steun bij hem meldden, bedeelde hij weliswaar royaal met posities of financiële tegemoetkomingen – sommigen ontving hij persoonlijk en een van hen, Fritz Schmidt, mocht Hitler in 1940 zelfs op een tour langs de voormalige slagvelden van Vlaanderen begeleiden – maar al deze gebaren werden gemaakt op de inmiddels veilige afstand van de vrijgeveige machthebber en hadden weinig met vriendschap van doen.¹⁹⁹ Veelbetekenend was dat Hitler slechts over één relatie uit zijn oorlogsjaren sprak die hem emotioneerde: die met zijn hondje Foxl, dat hij in zijn hart had gesloten en dat bij hem mocht slapen.²⁰⁰

De politiek schijnt in de gesprekken met zijn kameraden in die tijd een ondergeschikte rol te hebben gespeeld. Maar Hitler reageerde altijd geërgerd als er werd getwijfeld aan de Duitse overwinning; door dat soort praat liet hij zich telkens weer op stang jagen.²⁰¹ Een van de andere ordonnansen van het regiment, die in 1932 zijn oorlogsherinneringen publiceerde, herinnerde zich dat Hitler kritiek had gehad op de staking, in januari 1918, van arbeiders in de munitiefabrieken (een door politiek links georganiseerd massaprotest tegen de oorlog) en daarbij vooral de sociaaldemocratische leiding had gehekeld. Maar Hitlers strijdmakker Brandmayer herinnerde zich niet dat Hitler was uitgebarsten in eendeloze antisemitische tirades, zoals hij dat in latere jaren stevast zou doen wanneer het gesprek op het vermeende ‘landverraad’ van Joodse soldaten aan het front kwam.²⁰² Elders in zijn boek schrijft hij weliswaar dat Hitler ‘als enige van ons ... het tot zekerheid geworden feit herkende dat de oorlog door vrijmetselaars en Joden [was] aangewakkerd’, maar Hitler schijnt zijn strijdmakkers niet uitgebreid met dit ‘inzicht’ om de oren te hebben geslagen.²⁰³

Hitler zelf hield zich in *Mein Kampf* opmerkelijk op de vlakte wat betreft zijn toenmalige politieke uitspraken: hij zou destijds van zijn kant ‘niets van politiek’ hebben willen weten, maar desondanks stelling hebben genomen ‘tegen bepaalde verschijnselen die nu eenmaal de hele natie betroffen, en dan vooral als het ons soldaten aanging’. Dat hij zijn kameraden zijn ‘inzichten’ over de Joden wilde aanreiken die hij destijds

al in hoge mate zou hebben uitgewerkt, beweert hij dus ook zelf niet.²⁰⁴

In een door Hitler begin februari 1915 geschreven brief aan een andere bekende, de Münchense rijksambtenaar Hepp, drukt hij voor het eerst de hoop uit dat hij en zijn vrienden het vaderland na de oorlog gereinigd ‘van buitenlanderij’ zullen aantreffen; aan het front streed men tegen een ‘internationale wereld van vijanden’ en in het streven ‘dat ook ons binnenlandse internationalisme uiteenvalt’.²⁰⁵ Deze uitspraak sluit geheel aan op de extreme xenofobie en het agressieve nationalisme die na de oorlog in Duitsland heersten; met het gehekelde ‘binnenlandse internationalisme’ moet de sociaaldemocratie zijn bedoeld.

Dat Hitler ook in het leger een buitenstaander bleef en zich in de functie van ordonnans een positie had bezorgd die hem bevrijdde van de dagelijkse strijd in de loopgraven,²⁰⁶ zegt veel over zijn persoonlijkheid: zijn militaire diensttijd is de enige periode in zijn leven waarin deze ongestructureerde man – een langslaper, dagdromer en einzelgänger – gedwongen was zich te onderwerpen aan een apparaat van vaste regels, structuren en rolverdelingen – en toch lukte het hem zich relatief snel aan deze discipline te onttrekken. In *Mein Kampf* heeft hij zijn werk als ordonnans dan ook wijselijk verzwegen. Wanneer hij in zijn boek een lofzang afsteekt op het ‘ijzeren front van de grijze staalhelm’, waar hij zonder te klagen zijn plicht had gedaan, dan deed hij dat ook om zo weinig mogelijk concrete informatie over zijn jaren in het leger prijs te geven.²⁰⁷ En inderdaad, toen Hitler zich begin jaren dertig opmaakte om de macht over te nemen, zou zich een reeks voormalige strijdmakkers melden die Hitler verweten dat hij vergeleken met de gewone frontsoldaat een bevoorrechte, minder gevaarlijke positie had bekleed.²⁰⁸

In de laatste week van augustus 1918 had Hitler het bevel gekregen voor een korte cursus of koeriersopdracht naar Neurenberg te reizen, terwijl zijn regiment opnieuw in defensieve gevechten zware verliezen voor lief moest nemen.²⁰⁹ Kort daarna kreeg Hitler een tweede verlof van tweeënhalve week, een tijd die hij opnieuw in Berlijn doorbracht. In *Mein Kampf* verzwijgt hij dit verblijf en wekt daarentegen de indruk dat hij de hele zomer aan de defensieve gevechten in Vlaanderen had deelgenomen. Maar in werkelijkheid keerde hij pas in september naar zijn regiment terug.²¹⁰

Enkele dagen later, op 3 oktober 1918, richtte de eerste parlementaire regering van Duitsland zich tot de Amerikaanse president Woodrow Wilson met het verzoek te bemiddelen bij een wapenstilstand; men had uiteindelijk de ‘raad’ van generaal Von Ludendorff opgevolgd, die tot de slotsom was gekomen dat Duitsland op het punt stond de oorlog te verliezen. Het verzoek om een wapenstilstand – in feite de erkenning van de nederlaag – kwam voor de bevolking en het leger als een volslagen verrassing en moet ook voor Hitler, die altijd een groot vertrouwen in de eindzege had uitgedragen, een enorme schok zijn geweest. Naderhand zou hij in *Mein Kampf* de nederlaag toeschrijven aan het ‘gif van de Heimat’ waardoor de soldaten in toenemende mate waren geïnfecteerd.²¹¹ Een coalitie van socialisten en Joden, zo interpreteerde hij de situatie later, had dit fiasco van begin af aan gepland. Maar dat hij dit alles al in de herfst van 1918 dacht, valt zeer te betwijfelen.

Ruim twee weken na zijn terugkeer – het regiment was inmiddels naar het gebied rond Ieper verplaatst, dus naar het stuk front waar de oorlog vier jaar eerder was begonnen – raakte Hitler samen met andere leden van de regimentsstaf verzeild in een Britse gasaanval, die bij Hitler tot verwondingen aan de ogen en een tijdelijke stoornis van het gezichtsvermogen leidde (volgens Hitler zelf was hij zelfs even blind geweest). In het reservistenhospitaal Pasewalk in Pommeren werd hij vanaf 21 oktober 1918 voor deze verwondingen verzorgd; en daar ook werd hij overvallen door de revolutie en het einde van de oorlog.²¹²

Met een flinke portie zelfbeklag en pathos beschrijft Hitler in *Mein Kampf* het moment waarop hij in het hospitaal het nieuws hoorde dat het Duitse Keizerrijk was gevallen en dat de nederlaag was bezegeld met het tekenen van een wapenstilstand. Volgens hem was hij in diepe verwijfeling verzonken, had voor het eerst sinds de dood van zijn moeder gehuild en voelde een diepe schaamte die zich meteen lichamelijk had geuit: ‘Terwijl het me weer zwart voor de ogen werd, ging ik op de tast en al struikelend naar de slaapzaal terug, wierp me op mijn veldbed en begroef mijn brandende hoofd in deken en kussen.’ Hoe meer hij zichzelf ‘inzicht in deze afgrijselijke gebeurtenis probeerde te verschaffen, des te feller brandde mij de schaamte der verontwaardiging en de schande op het voorhoofd’. We weten niet wat Hitler werkelijk in Pasewalk gevoeld

moet hebben. De tekst is een getuigenis uit 1924 waarin Hitler achteraf probeerde de lezer voor te houden welke indruk de nederlaag destijds op hem maakte. Maar de tekst zegt wel veel over Hitler.

Het beeld van een bijna dertigjarige man die zich op zijn bed werpt en zijn hoofd in het kussen begraaft, die zich wil verstoppen omdat hij de werkelijkheid niet kan verdragen, wijst op iemand die door de situatie volledig wordt overweldigd en daarbij zijn toevlucht zoekt in kinderlijk gedrag. Hitlers bewering dat zijn schaamte zó groot was dat hij tijdelijk slecht kon zien, kan niet meer op waarheid worden getoetst; maar ze kan wel als metafoor worden gezien voor een innerlijke weigering om de feiten onder ogen te zien. We zien hier iemand die met volle kracht door het nieuws van de nederlaag wordt getroffen en die deze 'schande' en 'smaad' zeer persoonlijk ervaart, als een individu dat geïsoleerd en vertwijfeld in het leven staat en het schokkende nieuws noch kan verklaren noch verwerken.

Miljoenen Duitse soldaten moesten in november 1918 vertrouwd raken met het idee dat de jarenlange, bloedige gevechten voor niets waren geweest. Maar dit was voor de meeste soldaten een collectieve ervaring, niet in de eerste plaats een individuele ramp. Voor de meeste soldaten betekende de Duitse nederlaag tegelijk het gehoopte einde van de massale slachtpartij, de terugkeer naar de familie en het beroepsleven, het begin van een nieuw leven. Maar voor Hitler, een einzelgänger en een nobody, bestond er geen mogelijkheid (eerder door zijn psychische toestand dan door objectieve omstandigheden) om de schok van de nederlaag met anderen te delen en lag er geen ander leven te wachten waarnaar hij kon terugkeren. Integendeel: terwijl het uitbreken van de oorlog in 1914 hem een kans had geboden om een draai aan zijn vastgelopen leven te geven, was dat perspectief na ruim vier jaar militaire dienst plotseling verdwenen.

In de volgende dagen, zo schetst Hitler zijn toenmalige gemoedstoestand verder, maakte zijn depressie plaats voor verontwaardiging en haat – haat tegen al die krachten die hij de schuld gaf van de nederlaag, bovenal de 'leiders van het marxisme' en 'de Joden'. Al in Pasewalk kwam hij tot een beslissing die zijn leven een geheel nieuwe wending zou geven: 'Ik besloot echter politicus te worden.'²¹³

Dit ‘besluit’ maakt zeker deel uit van Hitlers latere zelfstilering. Alles duidt er veeleer op dat hij na zijn ontslag uit Pasewalk niet begon aan het opbouwen van een politieke carrière, maar zich liet meevoeren op de stroom van miljoenen soldaten die naar hun thuisgarnizoenen terugkeerden en gewoon afwachtten hoe de situatie zich na de nederlaag zou ontwikkelen. Hij had meerdere maanden nodig om zich aan deze passiviteit en lethargie te ontworstelen, en het was de gerichte oproep van de Reichswehr in München die hem er in de zomer van 1919 toe aanzette zich met de politiek te gaan bemoeien. Het ‘licht’ dat hij in Pasewalk zou hebben gezien – het ‘inzicht’ dat de misère van het vaderland was te wijten aan het ‘Joodse marxisme’ – en het daaruit voortkomende besluit om ‘politicus te worden’, is een naderhand door Hitler bedachte biografische dramatisering, waarmee hij zijn dralende houding in de daaropvolgende maanden probeerde te verhullen. Maar zijn weergave is wel van groot belang omdat Hitler hier zeer openlijk beschrijft hoe hij erin slaagde zijn diepe innerlijke schaamte over de nederlaag, die hem aanvankelijk in een toestand van hulpeloosheid had gestort, te boven te komen: hij keerde zich af van een nuchtere analyse van de oorzaken voor de catastrofe en was niet bereid om tekortkomingen en mislukkingen toe te geven; in plaats daarvan probeerde hij de grootscheepse veranderingen die zich aftekenden als een ongehoorde manipulatie op te vatten. En daarmee was hij in staat aan zijn woede en wraakgevoelens de nodige destructieve energie te ontfangen, een energie die hij zou wijden aan het straffen van diegenen die hij als de schuldigen voor de diepste vernedering in zijn leven zag, en aan het verdelgen van zijn diepe schaamte.